

*Велика Хартія Вольностей 1215 р.
Золота булла 1356 р.
Акт про зречення 1581 р.
Народна угода 1647 р.
Акт про краще забезпечення
свободи підданого 1679 р.
Білля про права 1689 р.
Пакти і Конституції
законів і вольностей 1710 р.*

Тарас Чухліб
ІДЕАЛЬНА ДЕРЖАВА В УКРАЇНІ?
Козацький проект 1710 року

*Платон
Арістотель
Тома Аквінський
Жан Боден
Юстиніан Ліпсій
Йоганн Альтузій
Томас Мор
Джон Локк
Гуго Гроцій
Фернандес Суарес
Самуїл Пуфендорф
Пилип Орлік*

Київ – 2011

УДК ???????
ББК ?????(4Укр)
Ч-???

На основі вивчення оригінального тексту «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» 1710 року автор доводить, що його творці спиралися на античну, пізньосередньовічну та ранньомодерну політико-правову традиції, використовуючи при цьому ідеї багатьох європейських мислителів: від Платона і Томи Аквінського до Йогана Альтузія і Джона Локка. Досліджується, що Пилип Орлик та інші мазепинці розглядали цей акт не тільки в рамках «елекційного» (виборчого) і «конституційного» (законодавчого) права, а й створювали його як самобутній проект Ідеальної держави на теренах Східної Європи.

Розраховано на правників, викладачів, студентів історичних та юридичних факультетів, а також усіх, хто цікавиться історією ідей і політико-правової думки.

ISBN 978-966-518-??????

© Чухліб Т. В., 2011
© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011

Справедливість так само охороняє державу, як і людську душу, тому якщо неможливо завжди зберігати правильний державний устрій, необхідно побудувати його всередині себе.

Платон. «Держава». 360 р. до н.е.

Від Платона до Орлика

«...**Ч**и мені, який не має ніяких заслуг, винести на раменах, подібно Атланту, що виносив падаюче небо, тягар правління Україною, мені, недостойному такої честі і навіть, скажу більше, такого тягаря? Чи мені, недосвідченому аргонавтові для такої великої і могутньої влади, в наш жорсткий вік направити розхитаний вихрями і бурями український корабель на благословенні острови? Чи мені, подібно Тезею, блукаючи по кручених шляхах, вивести із лабіринту страшного рабства гарну Аріадну – нашу Отчизну, яку стереже московський дракон, і повернути її колишню волю?» – такою, насиченою вичурними метафорами та епітетами й начебто несподіваними порівняннями з легендарними героями доби Античності, стала «тронна» промова козака Пилипа Орлика після обрання його весною 1710 року на найвищу посаду у Війську Запорозькому¹.

Досить часто означення «Військо Запорозьке» сприймають лише як назву війська, хоча насправді цей поліетнонім, що бере свій початок від середини XVI ст., вже впродовж другої половини XVII–XVIII ст. був назвою автономного державного утворення, яке виникло на давній території України-Русі. Сьогодні у вітчизняній та зарубіжній історичних науках все більше усталюється така історіографічна назва як «Український гетьманат» або ж «Українське гетьманство».

Чому ця блискуча промова була виголошена у вишуканому стилі ораторів Давнього Риму та Старої Греції й чому саме спадщина античних часів стала основою не тільки для поетичної, а й політико-ідеологічної діяльності нового володаря гетьманської булави?

Очевидно, що Пилип Орлик, як і його нечисельне інтелектуальне оточення, був знайомий з тим, що провідні мислителі Відродження та Реформації в уявленнях про державу, право, політику та закон відштовхувалися від досягнень політичної, філософської та духовної культури античної цивілізації¹. Таке задавнення в дуже сиву старовину серед іншого було спричинене ідейним неприйняттям існуючих на той час «несправедливих» політико-правових інститутів, а головне, багатьох догматичних постулатів, що так чи так підживлювали феодальне суспільство.

Саме у боротьбі з середньовічною «консервативно-охоронною» ідеологією почала народжуватися система якісно нових соціально-філософських і політичних поглядів. Їхньою основою стала думка про необхідність утвердження особистості та досягнення блага для кожного окремого індивіда. Водночас під загальним благом стали розуміти модель держави з республіканським ладом, яка спиралася на принципи відносної рівності та справедливості. Поновлювалася стародавня концепція суспільного договору, з допомогою якої почали пояснювати причини виникнення держав та обґрунтовувати легітимність тієї чи тієї політичної влади. І хоча основним джерелом ідеології Реформації все ж таки була Біблія, а головне – Новий Завіт, тогочасні європейські мислителі все частіше й частіше спиралися на політико-правову та філософську спадщину Античного світу.

Адже ще давньогрецький філософ Платон мріяв про створення Ідеальної держави. Її опис він вклав у вуста Сократа в діалозі

¹ Видатний український філософ Дмитро Чижевський свого часу зазначав, що відомості про античну філософію приходили в стару Україну «...не лише шляхом безпосереднього цитування та згадок про старих авторів, а й шляхами непомітними – через досить далекі та випадкові рефлекси античних ідей» (*Чижевський Д. Антична література в старій Україні. – Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Т. VI. – Мюнхен, 1956. – С. 274–275*).

«Держава» у книгах 2-й та 4-й, а в 5-й, 6-й та 7-й книгах філософ вказав на засоби, які давали змогу втілити цю мрію в життя. Ідеальну державу Платон розглядає як реалізацію ідей та ідеальне втілення цього «світу ідей» в земному суспільно-політичному житті – в полісі. Така держава насамперед мусила бути справедливою в усьому, а в першу чергу у правлінні кращих, тобто аристократів. Це стало б досягненням тієї відповідності, яка існувала між космосом в цілому, а також державою і людською душею.

Так само як перед тим Сократ, Платон проголошував, що Законне і Справедливе – одне і те ж, оскільки в їхній основі лежить Божественне. Дія справедливих законів та урядування правителів-філософів, на думку Платона, є двома взаємопов'язаними складовими одного ідеального проекту аристократичної держави¹. Платон мав багато учнів і послідовників, які також переймалися цією важливою й по-справжньому Вічною проблемою. У середні віки, а особливо ранньомодерну добу європейської історії, мрії про Ідеальні Державу, Суспільство або ж Місто отримують своє продовження у вигляді різноманітних публіцистичних та філософських трактатів, які продукувалися на теренах Англії, Голандії, Італії, Німеччини, Швейцарії, Франції, Польщі й мали широке поширення в Україні.

У період поширення на українських землях Речі Посполитої раннього Бароко київський православний митрополит Петро Могила у своїх творах часто посилається на Арістотеля, Гомера, Софокла, Демосфена, Архімеда, Цицерона та Марка Аврелія². До античної спадщини протягом XVII століття звертаються й такі відомі церковні та культурні діячі, як Касіян Сакович, Памво Беринда, Мелетій Смотрицький, Фома Євлевич, Інокентій Галятовський та Лазар Баранович. Викладач Києво-Могилянського колегіуму Йосиф Кононович-Горбацький будував свій курс риторики за зразком одного з творів римського оратора Марка

Платон. Государство / Пер. А. Лосева // Он же. Сочинения в 3-х т. – Москва, 1971. – С. 213.

Валявко І. Дмитро Чижевський як дослідник української філософської думки. – К., 1997. – С. 98.

Тулія Ціцерона¹. Сучасники Пилипа Орлика православні ієрархи Українського гетьманату Дмитро Туптало (Ростовський), Стефан Яворський та Феофан Прокопович у своїх творах раз по раз використовують античні назви, поняття, образи й символи². Так, наприклад, Дмитро Туптало у 1707 році в одному з листів розлого цитує Авзонія, Ювенала, Марціяла та Вергілія.

Щоб висвітлити прояви античної, а також поширення ідеології Відродження та Реформації в інтелектуальному середовищі Українського гетьманату³, звернімося до такого яскравого політико-правового документа козацької доби як «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...» 1710 року.

Більшість дослідників називають головним їхнім автором новообраного гетьмана Війська Запорозького Пилипа Орлика. Хоча, окрім нього, в опрацюванні документа брали участь й інші особи: найближчий радник гетьмана Івана Мазепи, його племінник та «гетьманич» Андрій Войнаровський, кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний бунчужний Федір Мирович, генеральний осавул Григорій Герцик, генеральний писар Іван Максимович, генеральний суддя

- 1 «Хоча Ціцерон, видатний проповідник і корифей найвищий щонайдосконалішого мистецтва красномовства, з добр [всі свої] знання, а також хист до знання і [промов] виголошування забрав і вичерпав, не так у Римському, як у Атенському Палладії й храмі наук щонайдобріших із Муз, проте в Атенах греками викоханий і музами виплеканий нічого з [цього] мистецтва до Греції, матері єдиної і володарки знань всіх, не повернув, нічого з річки зворушливої ораторської в джерело саме не влив, бо він був громадянином римської, а не грецької держави, оратором і батьком своєї, а не чужої батьківщини...», – писав Й. Кононович-Горбацький у 1636 р. в курсі лекцій «Оратор Могилянский» (*Перекл. з латинської, спец. й філософ. редакція М. Роговича // Філософська думка. – № 3. – 1972. – С. 89*).
- 2 Ничик В. Рецепції греческой духовной культуры на Украине в конце XVI – начале XVII в. // Отечественная философская мысль XI–XVII вв. и греческая культура. – К., 1991. – С. 246–258.
- 3 Див. наприклад: Філософія відродження на Україні / Відп. ред. М. Кашуба. – К., 1990; Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст. / Відп. ред. О. Мишанич. – К., 1993.

Кость Довгополий, а також Федір Нахимовський, Іван та Олександр Герцики, Володимир та Микола Ломиковські, інші козаки й старшини.

Політична, військова та літературна діяльність П. Орлика всебічно досліджена українськими й зарубіжними істориками різних поколінь. Використовуючи напрацьовану світову історіографічну «Орликіану», розкриємо основні сторінки інтелектуальної біографії одного з головних творців козацького проекту Ідеальної держави.

Український послідовник Платона народився 11 (22) жовтня 1672 року в селі Касута Ошмянського повіту Віленського воєводства Великого князівства Литовського¹ в шляхетській чесько-білоруській родині. На кінець XV століття поселення Касута було маєтком-замком урядовців Великого князівства Литовського, спочатку – княгині Ядвіги Гольшанської, а з 1518 року ним володів віленський каштелян Станіслав Кезгайло та його сини. Впродовж XVI – початку XVII століття Касута належала відомому литовському магнатському роду Сапег. У 1638 році новий власник касутського панського маєтку шляхтич Свяцький збудував тут православну церкву Воскресіння Христового, невдовзі навколо неї утворився й православний монастир. Майже одночасно в Касуті виник уніатський (василіанський) монастир, до лона якого невдовзі перейшло й місцеве православне братство разом зі своїми храмами. Під час революційних подій Хмельниччини замок був зруйнований повстанцями, але через деякий час відновлений.

Відомо, що у 1673 році батько майбутнього гетьмана Стефан Орлик воював у складі польсько-литовської армії і загинув під

Сьогодні білоруське село Касута підпорядковане Рабунській сільраді Вілейського р-ну Мінської області Білорусії. Воно розташоване за 103 км на північний захід від столичного Мінська. Назва села бере початок від річки Касутки, що впадає у річку Вілію, від якої названо сусіднє м. Вілейку. Зараз тут проживає близько десятка селян у декількох хатах. За останні роки в селі збудовано близько двох десятків дачних будиночків. Неповдалі від села – одне з найбільших у Білорусі Вілейське водосховище, яке у радянський час затопило більшу частину історичної Касути. Нещодавно тут встановлено пам'ятний знак на честь П. Орлика.

час битви з Османами поблизу Хотинської фортеці у 51-річному віці. Він передав своєму синові шляхетський герб «Новина». Малого Пилипа виховувала мати – Ірина Малаховська, яка походила з православного білоруського шляхетського роду герба «Гри-мала». Можливо, що початкову освіту Пилип здобув у школі білоруської Касути при місцевому монастирі св. Василіан. Є також припущення, що він навчався у єзуїтському колегіумі міста Вільно (Вільнюса). З огляду на майнові проблеми, на початку 90-х років XVII століття Ірина Малаховська продала свої маєтності й переїхала з сином до Києва. Тут юнак вступив до філософського класу Києво-Могилянської академії, який закінчив у 1694 році. У стінах цього навчального закладу майбутній гетьман виявив особливий хист до іноземних мов, богословських наук, історії, логіки, риторики й, особливо, поезики.

Вже у 1695 році Пилип Орлик опублікував латиномовний¹ панегірик «Алцід Російський тріумфальним лавром укоронований ясновельможний його милість пан Іван Мазепа гетьман військ...»² на честь військових перемог тогочасного українського правителя Івана Мазепи. Ці перемоги відбулися під час війни європей-

1 Впродовж кінця XVI–XVII ст. в Україні постає т. зв. етикетна латиномовна поезія: з нагоди дня народження (*genethliaca*), весільна поезія (*epithalamica*), енкомії-панегірики – похвальні віршовані промови (*encomiastica, panegyrici*), прокляття (*dirae*), привітальні твори (*paramitbetica*), поезія вдячності (*eucharistica*), патетична (*patbetica*) та поховальна (*epicedia*) (Корнієнко В. *Латинськомовний панегірик XVI – XVIII ст. // Studia linguistica: збірник наукових праць.* – Вип. 3. – К., 2008–2009. – С. 112–113). Українські автори-панегіристи переходять на латинську та польську мови, тому що вони на той час належали до розвинутіших у літературному плані, а отже, надавали ширші можливості для творчого самовираження. Окрім того, латина тривалий час була інтернаціональною мовою спілкування освічених людей Європи (Ситько О. *Латиномовна українська література доби Бароко. Декілька концептуальних зауважень щодо загальної постановки проблеми // Слов'яни: історія, мова, культура.* – Дніпродзержинськ, 2005. – С. 99–102; Миконової В. *Латина як дипломатична мова української еліти XVI – XVII ст. // Studia Linguistica.* – Вип. 3. – К., 2009. – С. 200–204).

2 Alcides Rossyski triumfalnym lawrem ukoronowany Jasnje Wielmozny Jegomosc Pan Ian Mazepa hetman wojsk [...]. – Wilno, 1695.

ської Священної Ліги (до якої входила й Московія, а отже і залежна від неї на той час Лівобережна Гетьманщина) з Османською імперією. Сміливі походи козацького війська до Нижнього Подніпров'я та Північного Причорномор'я й завоювання таких турецьких фортець, як Кази-Кермен, Мустріт-Кермен, Шах-Кермен, Муберек-Кермен надихнули Орлика, який на той час працював писарем у канцелярії київського православного митрополита, оспівати військові звитяги українців у віршованій формі. У цій брошурі, яка, до речі, була видана у Вільно, а отже, засвідчувала зв'язки Орлика з малою батьківщиною, молодий поет, вдаючись до алегорій античних часів, показав значний вклад Івана Мазепи у війну Московської держави з турками й назвав його величним «російським Алцідом», тобто руським/українським Гераклом. Зокрема, поет писав:

...Там богатирський слід твій вчують ладний,
На колос впишуть: «Кров пролив поганів
Гетьман Мазепа, збивши бусурманів».

Окрім того, в цьому панегірикові говорилося й про величезне опікування гетьманом Мазепою справами Української православної церкви. Зокрема, у додатку до книги Орлик вказував на те, що український правитель за власні кошти обвів кам'яною стіною Києво-Печерську лавру й позолотив куполи її церков, відбудував монастир Св. Миколи Пустельного та став фундатором Братської церкви на території Києво-Могилянської академії.

Разом з тим замисел твору «Алцід Російський...» був значно ширший, ніж просте вихваляння заслуг можновладця. На нашу думку, автор намагався витворити ідеологему, яка могла б виконувати певні засадничі функції у світоглядній системі українців, тобто, якщо говорити сучасною мовою, він виписував національну ідею. Одним з головних її постулатів стало апелювання Орлика до античної римської спадщини та переконання читачів у тому, що українські правителі є християнськими праведниками й діють згідно з Божим промыслом, а тому прирівнюються до провідних великокнязівських дворів Європи.

Перший поетичний твір Пилипа Орлика був гідно оцінений сучасниками й сприяв знайомству автора з багатьма представниками української еліти. Його стали запрошувати до себе на різні урочистості впливові козацькі старшини, й саме під час весілля полковника Івана Обидовського (той був племінником І. Мазепи та «номінувався» на гетьманську посаду) у 1698 році консисторський писар познайомився з донькою полтавського полковника Павла Герцика Ганною. Невдовзі вони вже й самі одружилися, а в 1699 році у сім'ї Орликів народилася донька, яку нарекли Анастасією.

На честь весілля впливового козацького старшини Обидовського та його бойових звитяг під час Азовських і Дніпровських походів українського війська до завойованого турками Нижнього Подніпров'я Пилип Орлик написав ще один панегірик під назвою «Гіпомен Сарматський...» («Сарматський лев...») ¹. У ньому він, знову використовуючи античну спадщину ², зромантизував перемоги цього українського полководця над Османською імперією і Кримським ханством у світлі поширеної на той час серед українських інтелектуалів сарматської ідеї, яка знову ж таки кореспондувалася з античністю:

...Ти, Обидовський, в юних літах, знати,
Вже таку ціну береш ти, що Марс у свої карети
Сидить завчасу, вабить до булату.
Тобі милий шлях пилявий, йдеш із Гектором до слави...

Свій твір, який опублікували окремою брошурою в друкарні Києво-Печерської лаври, Пилип Орлик зачитав під час весілля Івана Обидовського з дочкою генерального судді Війська Запорозького Василя Кочубея Ганною. Досить промовистим видається той факт, що у «Гіпомені Сарматському...» Орлик розвинув

1 Hippomenes Sarmacki [...] zalecony wielmozny Jegomsc pan Ian z Obidowa Obidowski [...]. – Kijow, 1698.

2 Прототипом для написання цього твору П. Орлик використав відомий твір «Енеїда» античного автора Овідія (Трофимук М. *Гимн роксоланських муз (післямова до уривка з «Мети...» Пилипа Орлика) // Незалежний культурологічний часопис «Ї»*. – Число 33. – 2004. – С.101–109).

свої тези щодо вироблення головної української ідеї того часу, які були акумульовані у висловлюванні: «Київ – це Рим новий». Очевидно, що тут йшлося не лише про Київ як православну столицю, а й про бажання бачити це старовинне місто України-Русі новим політичним центром даного регіону Європи. На думку панегіриста, козацька Україна мала повне право на успадкування не лише культурних, а й політичних традицій не тільки княжої Русі, але й античного Риму.

Героями панегіриків Пилипа Орлика серед інших виступали такі реальні й міфічні римські та давньогрецькі античні персонажі, як: Август (римський імператор), Аврелій (римський полководець, консул), Агамемнон (грецький герой Троянської війни), Адоніс (персонаж грецької міфології), Алектріон (слуга бога війни Ареса), Антей (син бога Посейдона та богині Геї), Антоній (римський тріумвір), Аполлон (грецький бог), Аріадна (дочка легендарного царя Міноса на Криті), Атена (Афіна, грецька богиня), Атїлла (вождь гунів), Аякс (вождь греків у Троянській війні), Венера (Афродита, грецька богиня), Ганнібал (карфагенський полководець), Гелена (дружина царя Спарти Менелая), Геракл (Геркулес, Алцід, міфічний грецький герой), Гіменей (грецький бог), Гомер (давньогрецький поет), Горгони (легендарні страховиська), Гракх (римський народний трибун), Дедал (батько легендарного Ікара), Демосфен (грецький оратор та філософ), Каллімах (александрійський поет), Камілл (римський диктатор), Кассандра (дочка троянського царя Пріама), Ксеркс (перський цар), Купідон (бог кохання), Леонід (спартанський цар), Лукулл (римський полководець), Мільтіад (грецький полководець), Мінотавр (міфічна істота), Нептун (бог морів), Нерон (римський імператор), Одісей (легендарний грецький герой), Орфей (легендарний співак), Піндар (давньогрецький поет), Платон (давньогрецький філософ), Помпей (римський полководець), Сизиф (міфічний герой), Сократ (давньогрецький філософ), Тантал (син грецького бога Зевса), Терпсихора (муза танців), Туллій (Марк Туллій Ціцерон, римський політик та оратор), Фабіус (римський полководець), Химера (міфічна істота), Юпітер (римський

верховний бог), Язон (легендарний грецький герой) та багато інших політичних, культурних і легендарних діячів¹.

Знайомство з багатьма представниками тогочасної української еліти, а також одруження з донькою полтавського полковника Ганною Герцик сприяли тому, що Пилип Орлик стрімко просувався щаблями службової кар'єри. Він залишив працю писаря в консисторії Київської митрополії й перейшов на службу до Генеральної військової канцелярії, яка перебувала в Батурині. Тут він спочатку обійняв посаду рядового канцеляриста й невдовзі завдяки власним здібностям, зокрема доброму володінню іноземними мовами, став старшим канцеляристом, а потім і керуючим справами головної адміністративної установи Українського гетьманату.

Захоплення Орлика античною та європейською літературою XVI–XVII століть (у його батуринському будинку було багато книг) зблизило його з Мазепою, який також мав солідне, як на той час, зібрання книг на староукраїнській, латинській, польській, французькій, німецькій та інших мовах². У книгозбірні П. Орлика в Батурині могли бути видання «*Johannes Althusius. Politica methodice digesta...*» (перше видання – 1603 р., друге і розширене – 1610 р.); «*Hugo Grotius. De jure belli ac pacis...*» (перше видання 1625 р., друге – 1646 р.)³.

Окрім творів Йоганна Альтузія та Гуго Гроція, випускники Києво-Могилянської академії, до яких належала і значна частина козацької старшини, були добре ознайомлені з працями Томазо Кампанелли, Юстиніана Ліпсія, Томаса Гобса, Жана Бодена,

1 Див. укладений В. Шевчуком: Словничок античних імен та назв (до панегіричних поем Пилипа Орлика) // Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Історична пам'ятка. – К., 2006. – С. 705–732.

2 Французький дипломат Ж.-К. Балюз, який у 1704 р. відвідав Батурин, писав: «Він (Мазепа. – Т. Ч.) показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки» (Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001. – С. 318).

3 Порівн.: Борщак І. В книгозбірні гетьмана Орлика // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн. XI; Він же. Пилип Орлик – книжник // Бібліологічні вісті. – 1929. – № 2/3.

Христіана Томазія та Самуїла Пуфендорфа тощо¹. Збереглося багато історичних свідчень про те, що Пилип Орлик дуже любив не тільки читати, а й збирати книжки європейських авторів². У книжкових зібраннях не лише представників старшини, а й більшості православних монастирів України можна було натрапити на твори античних авторів, Томи Аквінського та його послідовників³.

Захага І. Ідеї суспільного прогресу // Філософія відродження в Україні / Відп. ред. М. Кашуба. – К., 1990. – С. 291–292. У Львівському єзуїтському колегіумі було наявне краківське видання 1600 р. «*Statuta, prava, konstytucje i przywileje koronne łacińskie i polskie*» (Szwec N. *Proba rekonstrukcji biblioteki Lwowskiego kolegium Jezuickiego (1596–1773)*. – Krakow, 2008). Доречно видається реконструкція репертуару книгозбірні Віленського єзуїтського колегіуму, в якому, очевидно, навчався П. Орлик.

Відомо, що перебуваючи у Швеції, П. Орлик серед інших придбав голландське видання «Телемака» Франсуа Фенелона (1719). Останній був відомим французьким письменником-публіцистом. Він народився 1651 р., а в 1699 р. опублікував працю «Телемак» («*Les aventures de Télémaque*»). Основа поглядів Фенелона – обмеження королівської влади за допомогою скликання рад, що склалися з двох вищих станів країни (Соболь В. *Дух Мазепи в діях та «діаріуші» його наступника (на матеріалах факсиміле его-документа Пилипа Орлика) // Схід. – № 9. – 2009. – С. 60*). Перебуваючи в Салоніках у 1730 р. П. Орлик писав до свого сина Григора, щоб він роздобув йому в Парижі книгу Г.-А. де Боплана «Опис України...» (Дашкевич Я. *Боплан в українській та російській історіографії (до 1990 р.) // Боплан і Україна. Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 47*).

Про тогочасні книгозбірні монастирів України див.: Монастирська бібліотека: книги «живі» і «мертві» // Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. – К., 2005. – С. 263–267; Фрис В. Бібліотеки на західноукраїнських землях у другій половині XVII–XVIII ст. // Записки Львівської наукової б-ки ім. В. Стефаника. – 2002. – Вип. 9/10. – С. 171–186; Книжність київського монашества: Монастирські бібліотеки. Приватні чернечі книгозбірні. Бібліотеки ігуменів та архимандритів // Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. – К., 2007. – С. 141–163; Яременко М. Бібліотека київського Пустинно-Миколаєвського монастиря XVIII ст.: життя книг // Просемінарії: Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 124–132; Яременко М. Київські монастирські та приватні чернечі бібліотеки XVIII ст. і «літературні уподобання» монашества // Український археографічний збірник: Щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Т. 11/12. – Вип. 8/9. – С. 346–365; Шаріпова А. Внутрішній устрій та функціонування бібліотеки Києво-Могилянської академії до пожежі 1780 р.: спроба реконструкції // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 75–96 та ін.

Протягом XVII–XVIII століть у книгозбірні Києво-Печерського монастиря одними з найцінніших видань були твори Гомера та Апулея, а також Самуїла Пуфендорфа, Гуго Гроція та Еразма Роттердамського. У кафедральній бібліотеці Софійського собору в Києві зберігалося велике зібрання античної літератури, зокрема Плутарха, Тита Лівія, Енея Сенеки, Полідора, Вергілія, Ціцерона та ін.¹ Тут також було багатотомне видання творів Томи Аквінського, праці Корнелія Алапіда, Мартіна Лютера та Фавста Соціна. Філософські трактати Арістотеля й Платона можна було прочитати у книгозбірні Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Тут поряд з німецьким виданням чотиритомника Платона (Лейден, 1550 р.) містилося цінне видання теоретика природного права Юстиніана Ліпсія². У репертуарі бібліотеки козацького Межигірського монастиря популярними були класичні видання Светонія, Овідія та Цезаря. У багатьох курсах лекцій Києво-Могилянської академії викладачі обов'язково використовували філософський та політико-правовий античний спадок. Так Феофан Прокопович під час своїх лекцій посилався на таких античних авторів, як Фулідід, Геродот, Діодор Сицилійський, Руф Квінт, Тит Лівій, Салюстій та згадуваний уже Светоній³.

У 1702 році Іван Мазепа стає хрещеним батьком другої дитини Пилипа і Ганни Орликів – Григорія. Природний поетичний талант, глибока ерудиція, освіта високого європейського кшталту дали змогу Пилипові Орлику за короткий проміжок часу стати знаним політиком свого часу й «правою рукою» ясновельможного гетьмана «обох сторін» Дніпра Мазепа. Згідно зі своїми обов'язками, обіймаючи посаду генерального писаря, Пилип Орлик брав участь у всіх старшинських радах, де не тільки занотовував хід подій, а й активно підтримував політику гетьмана. Адже серед старшини, як правило, не існувало однастайності

1 Дзюба О., Фрис В. Бібліотеки України // Історія української культури у п'яти томах. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – К., 2003. – С. 815.

2 Там само. – С. 817.

3 Хижняк З. Києво-Могилянська академія. – К., 1981. – С. 87.

щодо ухвалення тих чи тих рішень. Розуміючи, що генеральний писар є його однодумцем у всіх державних справах, гетьман Мазепа запропонував йому скласти взаємну присягу у вірності.

Саме Пилипові Орлику восени 1708 року гетьман Мазепа доручив скласти інструкцію на латинській мові для свого посланця Бистрицького до шведського короля Карла XII з пропозицією переходу під його зверхність. Під час повстання проти влади Московського царства, яке розпочалося наприкінці жовтня того ж року, генеральний писар Орлик продовжував виконувати свої посадові обов'язки, а також був найпершим помічником, дорадником та виконавцем усіх розпоряджень свого гетьмана. Очевидно, що саме рукою Орлика було написано український варіант договору із Шведським королівством, укладеного в селищі Гірки під Новгород-Сіверським наприкінці жовтня 1708 року.

У результаті Полтавської катастрофи 1709 року Орлик разом із Мазепою та Карлом XII відступив до Бендерської фортеці, що належала Османській імперії. Трагедія поразки під Полтавою та втеча до «диких околиць» глибоко відклалася у душі козацького провідника (зокрема, він неодноразово згадував про це у своїх листах та щоденнику), але не зламала в ньому патріота своєї землі. П. Орлик неодноразово засвідчував свою відданість гетьману навіть тоді, коли Мазепа, перебуваючи вже на смертному одрі, віддалив його від себе, сподіваючись передати гетьманську булаву своєму племінникові Андрію Войнаровському. Однак останній не підтримав починань свого іменитого родича, а старшина та козаки, зважаючи на те, що Орлик тривалий час був найближчим дорадником Івана Мазепа, на його освіченість, порядність та професіоналізм, забажали бачити його своїм гетьманом.

Після смерті Мазепа на козацькій раді поблизу турецької фортеці Бендери у Молдавії 5 квітня 1710 року генерального писаря Пилипа Орлика обрали гетьманом Війська Запорозького «обох сторін» Дніпра. Тоді ж було укладено й «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...». На честь новообраного гетьмана шведський король у своєму таборі дав урочистий прийом, під час якого, як уже зазначалося, Пилип Орлик

виголосив чудову промову латиною в стилі античних давньо-грецьких ораторів.

Незважаючи на поразку під Полтавою, шведський король Карл XII будував цілком реальні плани щодо відновлення втрачених позицій і відвоювання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. З огляду на це цілком імовірним видавалось впровадження у політичну практику акта 1710 року.

Разом зі шведсько-турецько-татарсько-польською коаліцією український гетьман планує здійснити похід на Київ. 1 грудня 1710 року у похідній резиденції шведського монарха в Бендерах відбулася нарада за участю гетьмана Пилипа Орлика, кримського хана Девлет-Гірея і польського воєводи Йозефа Потоцького – представника «опозиційного» короля Речі Посполитої Станіслава Лещинського¹, де було узгоджено майбутню військову операцію щодо оволодіння спочатку Правобережню, а потім і всією Україною. У зв'язку з цим наступник Мазепа розпочав активну діяльність у таких напрямках. По-перше, він послав в Україну своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали із закликом визнавати його

¹ Станіслав Лещинський (1677–1766) – король Речі Посполитої у 1704–1711 та 1733–1734 рр., герцог Лотарингії у 1737–1766, воєвода Познанський у 1699 р. Нар. у м. Львові. У 1704 р. за підтримки війська шведського короля Карла XII був обраний польським королем. У 1705 – 1708 рр. вів таємні переговори з гетьманом І. Мазепою та уклав з ним угоду. Після поразки шведсько-українських військ у Полтавській битві 1709 р. змушений виїхати до Франції. Весною 1711 р. вислав підрозділ київського воєводи Й. Потоцького на допомогу гетьманові П. Орлику в поході на Правобережню Україну. Протягом 1720–1730-х рр. підтримував плани Орлика щодо повернення України під його владу. У 1733 р. за підтримки Франції вдруге став польським королем. Під час війни за польську спадщину 1733–1735 рр. війська С. Лещинського зазнали поразки. За умовами Віденського миру 1735 р. змушений остаточно відмовитися від претензій на польський престол на користь Августа III Фридерика. Донька С. Лещинського Марія у 1725 р. стала дружиною французького короля Людовика XV (*Feldman F. Stanislaw Leszczyński. – Krakow, 1948; Rostworowski E. O Polska Korone. Polityka Francji w latach 1725 – 1733. – Wrocław – Krakow, 1958*).

владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під Шведську корону. По-друге, гетьман проводить переговори з ханом Девлет-Гіреем і висилає своїх послів до Османської імперії, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра добиваються у султана Агмеда III оголошення війни Росії. Французький посол в Османській імперії Дезайєр, який неодноразово спілкувався з Пилипом Орликом, залишив про нього такі свідчення: «Новий запорозький гетьман Орлик з розумом і освітою. Він гарно тримається й зовсім молодий. Гетьман казав мені, що певний у визволенні України з-під Московії. Він прохав протекції для своєї нації Його Християнської Величності, кажучи, що в інтересах Франції, щоб Порта почала війну з Московитами»¹. Впродовж 1711–1713 років Пилип Орлик здійснює два великі військові походи на Правобережжя, бере участь у переможній Прутській баталії, укладає договори з Османською імперією та Кримським ханством, проводить переговори у урядом Речі Посполитої, відсилає своїх представників до Лівобережної України, одним словом робить все можливе для того щоб відвоювати втрачену країну.

Поза політичною та військовою діяльністю гетьман Пилип Орлик залишив велику політико-правову, мистецьку та епістолярну спадщину, серед якої – універсали й маніфести, листи і щоденникові записи, вірші та поеми². Але головною справою його життя, як виявилось з історичної ретроспективи, стало вироблення й ухвалення на початку XVIII століття в складних умовах, як видавалося, тимчасової еміграції «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...».

Цит. за: *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція. Сторінки дипломатичної історії // Хроніка-2000. Україна-Франція. – № 2-3. – 1995. – С. 104.
Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Історична пам'ятка. – К., 2006.

«Пакти і Конституції...» 1710 року в історичній ретроспективі

«Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...» дійшли до нашого часу в кількох редакціях: головний та скорочений тексти латинською, а також ще один головний – староукраїнською мовою. Повна назва латиною, яка на той час була не тільки офіційною мовою міжнародного спілкування, а й, по суті, однією з українських книжних мов, була такою: «*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum Dominum Philippum Orlik, neolectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter Generales, Colonellos, nec non eundem Exercitum Zaporoviensem, publico utriusque partis laudo conventa ac in libera electione formali juramento ab eodem illustrissimo Duce corroborata, anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam*». У перекладі це означало: «Пакти і Конституції законів [і] вольностей Війська Запорозького між ясновельможним Паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між Генеральними старшиною, Полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах».

Слово «пакт»¹ чи «пакти» (лат. «*factio, -onis*») тут означало «договір», «угоду», «умову», а «конституція» чи «конституції» (лат. «*constitutio, -onis*»²) – «постанову», «рішення», «закон». Наприклад, у Речі Посполитій «конституціями» називали постанови вищого законодавчого органу влади – сейму³. Окрім того, у польській традиції ці сеймові конституції мали й іншу назву – «права» (пол. *prawa*). Скорочений латиномовний текст документа мав заголовок «*Conventa Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in compendium brevi stylo collecta*» («Затверджений Договір між Гетьманом та Військом Запорозьким, в стислому огляді зібрані») й написаний рукою самого Пилипа Орлика.

Віднайдений нещодавно українськими вченими в одному з архівосховищ Росії⁴ оригінальний староукраїнський варіант документа називається: «Договори и постановленя правъ и волностей войсковыхъ межи Ясневелможнымъ его милостю паномъ

У римському праві «пакт» («*factum*») означав: 1) спеціальний тип договорів, які не входили до категорії контрактів, які не мали в своєму розпорядженні для захисту вимог сторін спеціальними позовами, що з них випливали і захищалися в руслі вимог тільки преторського права за непротивіччя справедливості, 2) угоду, укладену в межах права, але не оформлену згідно з вимогами й умовами конкретного виду. Спочатку в римському праві «пакти» являли собою додаткові угоди до основного договору, що випливали з основного зобов'язання, або спеціально узгоджені з правом застереження. Тому «пакти» визнавалися обов'язковими тільки в рамках конкретного договору і тільки для осіб, що уклали його персонально; кожний наступний однотипний договір не містив у собі умов, що раніше входили до змісту «пактів» (Див. докладніше: *Омельченко О. Римское право. – М., 2000*).

Латинське слово «*constituere*» означало – установлювати, впорядковувати, урядувати.

Maizer B. Pierwsza na swiecie konstytucja? // Zeszyty Samorządowe. – № 5/2. – 3 Przemysl, 2003. – S. 8.

Російський державний архів давніх актів у Москві (далі – РДАДА Москва). – Фонд 124, опис 2, 1710 р., справа 12, аркуш 2–12 зв. Оригінал. Копія: Центральний державний історичний архів у Києві (далі – ЦДАІАК України). – Ф. 2236, оп. 2, спр. 10, арк. 4–15; Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. Підготувала О. Вовк // Архіви України. – № 3–4. – 2010. – С. 145–166. Майже одночасно з українськими архівістами на чолі з Ольгою Вовк даний документ опрацьовувався й російським істориком Тетяною Таїровою-Яковлевою.

Филиппомъ Орликомъ новоизбраннымъ Войска Запорожского гетманомъ, и межи еeneralными особами, полковниками и тимъ же Войскомъ Запорожскимъ с полною з обоихъ сторонъ обрадою утверженные и при волной елекції формальною присягою *от* того жъ ясневелможного гетмана потверженные року *от* Рождества Христова *ащї*, м[еся]ца априля дня *є*».

Староукраїнський текст було зроблено з метою оголошення в Україні, латиномовний текст документа, який вважаємо базовим з багатьох причин, випрацювано для нового протектора України в особі короля Швеції Карла XII, а також міжнародної спільноти, скорочений – шведської королівської канцелярії.

Незважаючи на те що *Ukraina terra Cossacorum* традиційно перебувала в межах політико-культурних впливів реформаційних гуманістичних ідей¹, цілком несподіваною для політиків багатьох країн у ході Північної війни 1700–1721 років стала поява документа, що був одним із проявів «загальноєвропейського» конституціоналістського процесу раннього Нового часу. Адже історичний підхід у дослідженні витоків новітнього конституціоналізму насамперед передбачає виділення не тільки античного, а й середньовічного та ранньомодерного періодів його зародження і довготривалої еволюції².

У складенні 5 квітня 1710 року гетьманській присязі документ, який нами розглядається, однозначно оцінюється як «ці договори і постанови тут описані, а повною згодою на акт теперішньої

1 Див. наприклад: Філософія Відродження на Україні / Відп. ред. М. Кашуба. – К., 1990; Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. Зб. наук. праць / Відп. ред. Є. Гринів. – К., 1991 та ін.

2 Сучасна світова політико-правова література використовує різні визначення конституціоналізму: по-перше, це – державне правління, що обмежене конституцією; по-друге, вчення про конституцію як основний закон держави та суспільства і їхні взаємовідносини; по-третє, це – політична система, оперта на конституційні методи правління (Баев В., Ковальски Е. Конституціоналізм: истофия и теория вопроса // Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы // *Електр. ресурс: pvlast@pvlast.ru; Енциклопедія політичної думки / Перекл. з англ. Н. Лисюк. – К., 2000. – С. 187; Sartori G. Constitutionalism: a preliminary discussion // American Political Science Review. – № 59. – 1962. – P. 853–864).*

елекції, між мною і тим же Військом Запорозьким узаконений і утверджений»¹. Пізніше Пилип Орлик писав, що саме він «один зложив найбільшу частину договору й зрадагував цілий договір. Я зробив це за певним планом [...] але були зі мною на нарадах люди світського й духовного стану та численні знатні особи, що відвезли наші рішення на Україну». Гетьманський син Григій Орлик після ознайомлення з батьківським архівом у 1740-х роках зазначав, що «ця Хартія мала широкий вступ, який є в мене козацькою мовою й який малоє долю й недолю козацького народу. Той вступ, як оповідав мені батько, було прийнято одногласно по коротких дискусіях».

Вперше на науковому рівні «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...» 1710 року були частково проаналізовані лише у 1846 році одеським істориком Аполлоном Скальковським, який відзначав: «Орлик для вищої підтримки своєї влади на Коші, уклав з ним надзвичайно детальні та вигідні для Низовців умови, які обмежували гетьманський вплив на Запорожжя та регламентували устрій останнього». Після цього до осмислення угоди звертався Микола Костомаров (1884), а також Дмитро Яворницький, який писав, що в акті 1710 року «було викладено вповні весь ідеал політичних прагнень, які передові люди з Запорізького Війська бажали б втілити в Україні, а водночас і в Запоріжжі» (1897). Невдовзі Михайло Грушевський охарактеризував угоду як таку, «що служила виразом ідей і змагань мазепинської старшини» (1909).

У революційному 1918 році Василь Різниченко охарактеризував цей історичний документ як «договір, на підставі котрого Україна мала керуватись в своєму внутрішньому житті і відходила під шведську протекцію». Пізніше історик права Микола Василенко зазначав, що це був «перший конституційний акт на Україні, при допомозі якого панівний клас робив реальну спробу єдиний раз самостійно підвести юридичну основу під державний

«...Сіє договори и постановления тут описанные, а с полною обрадою на *акт теперешной елекції, межи мною и тымъ же Войскомъ Запорожскимъ узаконенные и утверженыє*» (виділ. – *Авт.*). Тут і далі використовується оригінальний текст акта 1710 р. староукраїнською мовою з РДАДА Москва. 1

лад України» (1929). Думка історика Дмитра Дорошенка була такою: «Це мала бути конституція тої самостійної Української держави, за яку боровся Орлик і його однодумці» (1933). Академік Іван Крип'якевич засвідчив: «Конституція 1710 р. не ввійшла в життя, але все-таки має важливе значення, як показник того, в якому напрямі мали йти державні реформи» (1938). Борис Крупницький зазначав: «У день виборів проголошена була і державна конституція... Головним постулатом її була повна незалежність України від Польщі і Москви, при чім кордони з Польщею визначалися по лінії [річки] Случі, як колись за Богдана Хмельницького» (1947), а Олександр Оглоблин зробив висновок: «Бендерська конституція 1710 року була не лише політичним твором української політичної думки на еміграції і міжнародно-політичною декларацією державних прав і прагнень України, а насамперед мала бути конституційним актом незалежності української держави, визволеної від московської окупації» (1959).

Орест Субтельний услід за Миколою Василенком вдало порівняв українські «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...» з польськими «Пактами конвента» (*Pacta conventa*), які уклалися між шляхтою та королями в межах Речі Посполитої, а також кодифікував їх з історико-правової точки зору, відзначаючи, що цей документ «сповнений духу просвітництва [...] визнає права старшини, простолюду, запорожців і міст» (1981). Вже у добу незалежності Леонід Мельник говорив, що «Конституція П. Орлика до 1714 р. діяла на частині території Правобережної України, тут полкові й сотенні канцелярії мали її копії» (1991). Омелян Прицак писав про те, що ухвалення цього документа було «загальноукраїнським політичним актом» (1994).

Сучасний львівський історик літератури Олександра Трофимук¹ зробила висновок, що «угоду складено з цілковитою певністю у швидкому поверненні на батьківщину, де вона буде мати

¹ Невдовзі ця дослідниця однією з перших звернула увагу на використання П. Орликом античної спадщини (*Трофимук О. Вергіліанські мотиви у творчості Пилипа Орлика // Питання історії української літератури та мови: Збірник доповідей і повідомлень. (Серія «Праці сесій, конференцій, симпозіумів НТШ»)*. – Львів, 2000).

юридичну силу для всієї України. Тому в момент укладення Конституція уявлялась цілковитою реальністю, а не просто теоретичним проектом» (1994), а Валерій Смолій та Валерій Степанков стверджували, що «Конституція Орлика проголошувала повновлення суверенності козацької України під номінальною протекцією шведського короля» (1997). Історик права Олексій Кресін говорив про «значний крок, зроблений авторами “Пактів...”», на шляху від середньовічного персоналізованого (додаток до особи суверена) до новочасного інституціоналізованого поняття про державу» (2001). Валерій Шевчук стверджував, що «Ця Конституція стала вищою точкою політичного мислення українців у XVIII столітті, бо фактично проголошувала в Україні незалежну республіку» (2006). У той же час Олексій Струкевич зробив висновок: «Конституція П. Орлика утверджувала провідну роль права у відкритому політичному змаганні гетьмана та старшини». Інший дослідник Мирослав Трофимук зазначав, що з прийняттям «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» 1710 року відбувалося «відновлення “прав” і “вольностей”, “розширення і примноження свобод” та “покращення військового ладу” на основі впровадженого нового типу правління згідно з ідеалами демократичного самоврядування Війська Запорозького в межах державної системи Гетьманщини» (2007), а вже згадувана Олександра Трофимук зауважувала, що угода являла собою «універсальний закон, обов'язковий для виконання на невизначено тривалий час» (2008).

Отже, ще наприкінці 20-х років ХХ століття видатний український та російський історик права Микола Василенко відзначав, що «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...» 1710 року, підписані між новообраним гетьманом Пилипом Орликом і генеральною старшиною, були «свого роду українською конституцією, що свідчила про направлення політичної думки української еміграції того часу..., ідеї ці [конституційні] не могли родитися відразу, раптово...»¹. На початку ХХІ століття

Василенко Н. Конституція Филиппа Орлика // Ученые записки Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – Т. 4. – М., 1929. – С. 155.

сучасний історик Валерій Степанков поглибив цей висновок, зауваживши, що «Конституція Орлика» не тільки була видатним документом української політичної думки XVII–XVIII ст., а й «розроблялася на підвалинах демократизму й поваги до особистості людини»¹, що на той час активно продукувалася в окремих країнах Західної Європи. Водночас французький вчений Даніель Бовуа чи не вперше в світовій історіографії звернув увагу на той факт, що козацький керманіч разом зі своїм урядом взяв «за взірць єдину європейську систему, що протистояла абсолютизму»², а нещодавно згадуваний професор Олексій Струкевич відзначив, що «дана ідея (створення Конституції Орлика. – Т. Ч.), як здобуток європейської цивілізації, виникла з потреби обмежити ґрунтовану на силі традиції владу короля, свавілля представників тогочасної державної адміністрації»³.

Підтримуючи такі висновки українських та зарубіжних вчених, спробуємо розвинути тезу стосовно того, що «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...» базувалися на провідних ідеях політико-правової думки тогочасної європейської *Respublica Christiana*, яка у свою чергу базувалася на античній традиції. На нашу думку, акт 1710 року став першим вітчизняним проектом Ідеальної держави, який витворився в екстремальних умовах у середовищі інтелектуальної та військово-адміністративної верхівки козацької України й, безперечно, був проєктований у майбутнє.

Відгомін англійської Великої Хартії Вольностей в Україні

Перед тим як дослідити ідеологічні джерела українського проекту Ідеальної держави, звернімося до розкриття такого поняття як конституція (а також похідного від нього – «конституціоналізм»), адже в латинському варіанті тексту акта 1710 року зустрічаємо означення «*Constitutiones*». Відзначимо, що слово «конституція» використовувалося вже у давні часи, однак в античності його зміст був зовсім іншим, ніж у ранньомодерну чи модерну добу. Наприклад, у Давній Греції під «конституцією» розуміли «установу» або ж «відомство». У Стародавньому Римі конституціями називали правові джерела різного змісту. Зокрема, відомі нам Кодекси Юстиніана затверджувалися саме як конституції. У більш пізній час римляни конституціями означували декрети, едикти, а також рескрипти принципів. Останні, як відомо, були серед головних правителів давньої Римської держави. Сучасним значенням термін «конституція» став наповнюватися вже в середньовічні часи, а свого оформлення набув з приходом нового часу європейської історії.

Зрозуміло, що переносити сучасну термінологію на давніші часи не є зовсім прийнятним, однак у даному разі слід дуже уважно придивитися до традиції вживання цього терміна протягом різних історичних періодів. Для прикладу, конституцією

1 Степанков В. Українська державна ідея // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С. 102.

2 Даніель Бовуа. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – К., Нью-Йорк, 2000. – С. 322.

3 Струкевич О. «Пакти й Конституції законів та вольностей війська Запорозького» (політико-культурний аналіз) // Історія України. – 2005. – № 12. – С. 1–5.

називали знаменитий Акт Сетоку, який був ухвалений японським принцом ще в VI столітті, хоча його політичний зміст полягав у патерналістській ідеї держави, але ж ніяк не конституційній¹.

Очевидно, що генезу конституційних угод² пізнього середньовіччя та раннього нового часу в Європі слід починати з англійської Великої Хартії Вольностей («*Magna Carta Libertatum*», «*The Great Charter*»), що була видана 1215 року від імені короля Іоанна «Безземельного». Вона мала 61 статтю, які були розподілені на три основні групи: перша стосувалася узаконення матеріальних інтересів різних соціальних груп; друга включала т. зв. конституційні статті, що регламентували механізм державної влади; третя – підтверджувала порядок засідань судових і адміністративних інстанцій та не допускала зловживань королівського апарату. Найбільший вплив на творення європейських конституційних угод більш пізнього часу здійснили саме конституційні статті Великої Хартії Вольностей, які обмежували владу короля на користь баронської опозиції³. Так, наприклад: ст. 12 обмежувала фінансові права корони щодо аристократії; ст. 14 встановлювала склад аристократичної «Загальної ради королівства», що мала дозволяти збирання податків; ст. 39 захищала особистість і майно вищого стану, однак тут також говорилося й про права «вільних людей». Вона була важлива ще й тому, що встановлювала принцип покарання лише на основі закону: «Жодна вільна людина не буде арештована, або посаджена до в'язниці, або позбавлена майна... не інакше як за судовим присудом... і за законами країни»⁴; ст. 41 дозволяла всім купцям вільно виїжджати і в'їжджати в Англію за умови сплати старовинного

1 Попов К. Законодательные акты средневековой Японии. – М., 1984. – С. 112.

2 Конституційна угода в сучасному розумінні – це угода, яку укладають між собою інституції, що представляють окремі гілки державної влади, і яка має визначати головні принципи регулювання суспільного життя до остаточного прийняття основного закону держави (Кирилюк Ф. *Політологія Нової доби*. – К., 2003. – С. 291).

3 Кухта Б. Нариси з історії європейської політичної думки (вид. 3). – Львів, 2008. – С. 99.

4 Великая Хартия Вольностей. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под. ред. В. Коренного. – М., 1961. – С. 136.

і справедливого мита. А остання, 61 стаття Великої Хартії Вольностей, проголошувала створення комітету з 25 баронів для контролю за діяльністю короля і дотримання ним конституційної угоди. Цей визначний для свого та пізнішого часів політико-правовий документ пронизувала думка, що існує Божий закон, який вищий за короля, і він його не може порушувати. За визначенням багатьох дослідників, Велика Хартия Вольностей стала своєрідним компромісом між королем і аристократією, яка законно обмежила королівську владу та визначила права вищих станів¹.

Найяскравішим проявом пізньосередньовічного конституціоналізму стала Золота булла («*Bulla Aurea*», «*Karolina*», «Курфюрстська булла», «Булла»), яку 1356 року видав імператор Священної Римської імперії німецької/австрійської нації Карл IV для регулювання тогочасного виборчого права². Всього Булла нараховувала тридцять одну статтю, шість з яких були присвячені питанням, пов'язаним з виборами короля, а двадцять одна – князям-виборцям, їхнім привілеям, участі в управлінні. З середовища князів призначалися «вікарії», «маршали» та інші урядовці. Саме їм належала монополія виборів короля-імператора, вони мали право не тільки змістити імператора, а й судити його.

Золота булла закріплювала великокнязівську або ж курфюрстську олігархію. Наприклад, її ст. 5 проголошувала: «ми постановляємо, на кінець, що у випадку, якщо три князі-виборці, які присутні [на виборах], чи [їхні] послы за [їхньою] відсутності, виберуть в римські королі четвертого серед них, чи з їхнього середовища, тобто князя-виборця, який присутній чи відсутній, то голос цього вибраного, якщо він буде присутній, чи його послы, у випадку його відсутності, повинен мати повну силу, збільшуючи

Петрушевский Д. Великая Хартия Вольностей и конституционная борьба в английском обществе во II половине XIII века. – М., 1918; Гутнова Е. Возникновение английского парламента. – М., 1960; Барг М. Исследования по истории английского феодализма в XI–XIII вв. – М., 1962.

Галанза П. Феодальное государство и право Германии. – М., 1963; Бойцов М. Золотая Булла 1356 г. и королевская власть в Германии во II половине XIV в. // Средние века. – Вып. 52. – М., 1989 – С. 25–46.

кількість виборців і утворюючи більшість разом з [голосами] інших князів-виборців...»¹.

Середньовічна (а також пізньосередньовічна) політико-правова практика творення «феодальних конституцій» позначилася і на процесах формування держав та політичних структур уже в ранньомодерний час європейської історії². Система феодално-васальних відносин сприяла збереженню елементів патримоніального права та переплетенню феодално-династичних принципів з основами творення ранньомодерних держав. Упродовж XV–XVII століть політика персональних уній, династичні й спадкові проблеми викликають перерозподіли держав, відчуження територій, змінюють державні кордони й стають причиною виникнення об'єднаних королівств, імперій та республік³. На той час, згідно з висновками А. Люблінської, європейський континент становив картатий конгломерат монархій – абсолютних, обмежених, номінальних (імперія), національних, багатонаціональних – і республік – олігархічних (Венеція, Генуя), федеративних (Голландія, Швейцарія), шляхетських («уявна монархія» в Польщі й частково Угорщині) і т. п.⁴

Характеризуючи західноєвропейський Ренесанс щодо творення державних структур і доповнюючи вищенаведене визначення, Михайло Петров продовжив попередню типологію, вказавши на існування держав-комун, сеньйорій, регіонально-абсолютистських, територіальних держав, різних напіввасальних і напівзалежних утворень тощо⁵. Очевидно, цей перелік можна доповнити за рахунок виникнення й інших державно-політичних систем Центрально-

1 Хрестоматія пам'яток феодалного государства и права стран Европы. – М., 1961. – С. 21–22.

2 Окиншевич Л. Вступ до науки про право і державу. – Мюнхен, 1987. – С. 48.

3 Медведев И. Некоторые правовые аспекты византийской государственности // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI–XVII вв.). – Ленинград, 1990. – С. 9.

4 Люблинская А. Государство эпохи Возрождения в Западной Европе // Типология и периодизация культуры Возрождения. – М., 1978. – С. 10.

5 Петров М. Об исторической модели «мирового Возрождения» в связи с некоторыми политико-культурными характеристиками западноевропейского Ренесанса // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI–XVII вв.). – С. 187–188.

Східної Європи, зокрема й такого специфічного державного організму, як Український гетьманат (Військо Запорозьке), що мав самобутню політико-правову систему та виник у результаті революційних подій середини XVII століття на теренах руських воеводств Речі Посполитої¹.

У результаті процесу розвитку багатоваріантних політичних структур і державних інститутів започаткувався механізм складання європейської моделі політико-правових відносин, що лягла в основу принципів побудови сучасних держав². Цей процес розтягувався на довгі століття, включно до XIX століття, й був складним та нерівномірним, зважаючи на різні причини. Однією з них стала проблема перетворення старих «приватних» феодалних відносин, заміна персональних зв'язків між главою держави, суверенами та васальними володарями на модерні правові інституційні відносини між урядами й усією масою підданих тієї чи тієї держави. «Це був вільний, нерівномірний, переповнений можливостями перехідний стан багатоваріантного процесу місцевої регіональної динаміки: від конгломератних феодалних політичних структур до національних, краще окреслених державних об'єднань», – відзначали дослідники зазначеної проблеми³. Аналізуючи перехід від середньовічних політико-правових норм до «новіших» – ранньомодерних, історики зауважували, що шлях до нового не проходив по прямій висхідній лінії, а навпаки, за збереження загальної схоластичної орієнтації, в ньому перепліталися елементи старого й нового способів мислення, старі й нові ментальні установки. При цьому нове мислення вимагало свого прояву насамперед у питанні влади – що таке «влада» в новому світосприйнятті й реальне місце володаря в цьому новому суспільстві⁴.

Див. ширше: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (вид. друге). – К., 2005.

Strayer J. On the medieval origins of the modern state. – Princeton, 1973. – P. 12.

Петров М. Об исторической модели «мирового Возрождения». – С. 190.

Цібатий В. Проблема влади і владарі-державці у Західній Європі середньовіччя та раннього нового часу (політико-правові теорії і реальність) // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Мат. наук. конф. – Чернівці, 2000. – С. 61.

Незважаючи на те що від часу ухвалення англійського конституційного акта 1215 року пройшло майже п'ять століть, з огляду на велику «ідеологічну консервативність» тієї епохи, можна прослідкувати певний вплив ідей та положень Великої Хартії Вольностей на український політико-правовий акт 1710 року. Останній, нагадаємо, мав назву «Пакти і Конституції законів і вольностей¹...» («Договори і постановлення прав і вольностей...»). А загалом у його тексті слово «вольність» («*libertates*») у контексті дотримання/недотримання «прав і вольностей» Війська Запорозького, а також «Війська Запорозького і всього малоросійського/українського народу» вживається в одинадцятьох випадках².

¹ Цікаво прослідкувати зміни у прагненнях козацької еліти не лише відновити, а й покращити свої «давні вольності» порівняно з революційною добою Хмельниччини. Зокрема, у червні 1648 р. Б. Хмельницький просив короля Речі Посполитої залишити Військо Запорозьке при «давніх правах і вольностях» («*dawnnych prawach i wolnościach*»). Насамперед йшлося про економічні («майнові») права козацтва на «хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини», «бджолині десятини і поволівщину» та іншу власність («все, що тільки комусь з панів урядників сподобається»). На другому місці стояло право забезпечення вільного життя батьків і матерів козаків (щоб за них «чини і всяку повинність» не відбувати) та козацьких вдів. Йшлося саме про «вольності» українських (реєстрових чи городових) козаків, адже, як засвідчується на початку «Інструкції...» їх ущемляли «українні» урядовці. У наступних пунктах вже йшлося про забезпечення військових вольностей козаків на Запорожжі. Це можливість здобуття «козацького хліба» в морських та сухопутних походах; заняття ухощивством (полювання на звіра та рибальство) й несплата з цього чиншу; звільнення від різних видів робіт на користь полковників, призначених варшавським урядом для керування реєстровими полками на Січі. Польський король мав також забезпечити платню для 6000-го реєстру (посли мали просити у Владислава IV збільшити реєстр на шість тисяч осіб й «залишитися у числі 12 000») та охорону, згідно з «давніми вольностями», православного духовенства. Також Владислав IV повинен був підтвердити надані козакам «попередніми св. пам'яті польськими королями права та вольності» (*Документи Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.)* / Укл. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 33–36).

² Див. також: Трофимук О. Етнімічна термінологія у Конституції 1710 р. // Антипролог: Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю професора М. Сулими. – К., 2007. – С. 298–314.

Так само як Велика Хартія Вольностей, що була своєрідним компромісом між королем і аристократією, «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...» стали компромісною угодою між гетьманом та козацькою старшиною. Творці українського конституційного договору прагнули обмежити гетьманську владу, яка була схильною до «самодержавства», та визначити права вищих (генеральної старшини), середніх (козацтва, духівництва, міщанства) й навіть нижчих («поспільства») станів. Тим самим вони, з одного боку, взували на Хартію Вольностей (яка обмежувала королівську владу), а з другого – йшли вперед порівняно з актом 1215 року, адже визначали права не тільки вищих, а й інших, «менших», станів. Пилип Орлик та його оточення, так само як і укладачі Хартії Вольностей, були переконані, що існує Божий закон, який вищий за володаря, і він його не може порушувати.

Якщо імперську Золоту буллу 1356 року називали також Курфюрстською буллою та означували її як пізньосередньовічний конституційний акт, що узаконював пріоритетні політичні/виборчі та економічні права курфюрств та великих князів-олігархів, то аналогічно гетьманські «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...» надавали великі владні повноваження генеральній старшині, яка на час їхнього ухвалення розпочала перетворюватися на специфічну олігархічну групу в межах козацького стану. За аналогією, даний документ також можна називати Старшинськими пактами або ж Старшинськими конституціями.

Європейська політико-правова думка та козацькі інтелектуали

Наприкінці XVI – початку XVII століть розпочалося активне відродження теорії т. зв. *природного права*¹, що відбувалося в контексті великих континентальних дискусій про встановлення суверенітету в державі: «правитель або народ», божественне право королів і право народу на опір – все це було сформульовано у відповідь на подвійний виклик з боку Реформації і політичних прибічників абсолютизму, що посилювався з кожним роком.

Ще за доби античності Марк Тулій Ціцерон довів, що існує *природний закон*², зміст якого він бачив у справедливому розумі,

1 Природне право (лат.: *jus naturale; jus generis humani*) – поняття політичної і правової думки, яке означає сукупність принципів і прав, що безпосередньо походять з людської природи і не залежать від конкретних соціальних умов. Ідея природного права дістала розвиток в античному світі й активно відроджувалася у ранньомодерну добу європейської історії (*Современная западная социология: Словарь.* – М., 1990; *Гаджиев К. Политическая философия.* – М., 1999; *Акмалова А., Капицын В. История политических и правовых учений.* – М., 2002).

2 Природний закон (лат. *lex naturalis*) – відображення вічного божественного закону (*lex aeterna*) в думці та діяльності людини як розумної істоти. Розуміється також як джерело моральних норм з сутністю: робити добро та уникати зла. Його «природність» пов'язують з вірою в те, що волі людини притаманно прагнути до блага і що початковий нахил до добра людина сама усвідомлює в глибині душі та прагне його (*Ротбард М. Этика свободы.* – М., 1998; *История философии права / Под ред. А. Керимова.* – СПб., 1998).

який є «прийнятним для всіх людей і є незмінним та вічним... Його розпорядження і заборони завжди мають вплив на добрих людей, а на поганих його вплив не діє»¹. Аксиоматичні принципи справедливості та етики як основи закону відігравали основну роль в усіх ² розвинути традицію природного права у ранній новий час, складовою якого стало вчення про природний чи суспільний договір.

Виступи проти центральної монархічної влади протягом XVI–XVII століть вимагали свого ідеологічного обґрунтування. Дві головні ідеї виходять на перший план під час цієї політичної боротьби: з одного боку – ідея народного суверенітету, з другого – уявлення про договірне походження держави. Ідеї про договірне походження держави можна зустріти в ранньому буддизмі, вченні Мао-цзи, творах Епікура, Лукреція, окремих середньовічних богословів та філософів, однак теорія суспільного договору, по суті, сформувалася вже у ранній новий час на теренах Західної Європи. Її започаткував нідерландець Гуго Гроцій і в різних варіантах розвивали Томас Гобс, Джон Локк, Джон Лільберн, Джон Мілтон в Англії, Жан-Жак Русо – у Франції, Бенедикт Спіноза – в Нідерландах, Імануїл Кант та Йоганн Готліб Фіхте – в Німеччині, Томас Пейн – в Америці².

На переломі XVI–XVII століть нідерландець Юстиніан Ліпсій³, відштовхуючись від античних авторів, запропонував власне вчення про «природне право» та «природний закон», яке стало основою для ранньомодерної теорії держави і права. Під природним правом він розумів «право збереження життя», а його джерелом називав саму природу, тобто людський розум⁴. Книги

Ціцерон Марк Туллій. Диалоги: О государстве; О законах. – М., 1994. – С. 46. 1

Ролз Дж. Теория справедливости. – Новосибирск, 1995. – С. 198, 201; *Хайек Ф.* 2
Общество свободных. – Лондон, 1990. – С. 69.

Юст Липсій (Justus Lipsius, 1547–1606 pp.) – нідерландський філософ, професор університетів в Єні, Ляйдені та Лювені. 3

Кралуц П. Духовне життя України і європейська філософська культура доби Ренесансу та Реформації // *Філософія Відродження на Україні.* – К., 1990. – С. 179. 4

Ліпсія були дуже популярні в європейських країнах, у т. ч. і на українських землях Речі Посполитої. Його твір «*De constantia...*»¹ був перекладений з латинської на голландську (1584), французьку (1584), англійську (1594), німецьку (1599) та польську² (1600) мови. Однак найбільшого поширення для багатьох поколінь європейських інтелектуалів набула інша праця Юстиніана Ліпсія – «*Politicorum...*», яка у 1595 р. була перекладена на польську мову³ і стала по суті «настільною» книгою для тогочасних політиків. Ще один політичний трактат нідерландця «*Monita et exempla politica...*»⁴ витримав близько 40 видань у різних країнах світу й активно використовувався викладачами Києво-Могилянської академії.

Розвиваючи теорії свого співвітчизника Юстиніана Ліпсія, нідерландець Гуго Гроцій у своєму трактаті «Про право війни і миру» (1625 р.) поділив право на природне та воле-встановлене, при цьому включив до останнього й проявлення Божої волі. Фактично з цього часу природне право на теоретичному рівні стало виступати і як міжнародне право. «Право природне є вказівкою здорового розуму, яким та чи та дія, залежно від її відповідності чи протилежності самій розумній природі, визнається або морально поганою, або морально необхідною, а отже, така дія чи заборонена, чи ж передбачена самим Богом, творцем природи... Природне право... настільки непорушне, що не може бути змінене навіть самим Богом»⁵. У політичному трактаті іншого

¹ Lipsius J. De constantia libri duo... – Antverpiae, 1605.

² Польський переклад праці Ю. Ліпсія, який поряд з латинським оригіналом мав поширення в Україні, здійснив Ян Петрович (Otwinowska B. *Modele i style prozy w dyskusjach na przelomie XVI i XVII wieku.* – Wroclaw, 1967. – S. 146).

³ Lipsius J. Politicorum sive civilis cloocrinae libri sex... – Antverpiae, 1606.

⁴ Професор риторики Києво-Могилянської академії Й. Кононович-Горбацький неодноразово цитував витяги з цього твору в циклі лекцій «Оратор Могилянський» (Кралоук П. *Духовне життя України і європейська філософська культура доби Ренесансу та Реформації* // *Філософія Відродження на Україні.* – К., 1990. – С.183).

⁵ Гуго Гроцій. О праве войны и мира. Три книги в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. – М., 1994. – С. 39 – 41.

нідерландця – Бенедикта Спінози¹ відзначалося, що «суспільство може бути створене без усякої суперечності з природним правом, а всякий договір завжди може бути укладений з найбільшою певністю, якщо, звичайно, кожний перенесе на суспільство всі можливості, які він має. Воно, відтак, одне буде мати найвище природне право на все, тобто найвище домінування, якого кожний буде зобов'язаний слухатися чи добровільно, чи під страхом найвищої покари. Але право такого суспільства називається демократією, яка тому визначається як загальне зібрання людей, котрі спільно мають право на все, що вони можуть»².

Поступово утворюються дві основні концепції суспільного договору – «гобсівська» і «локківська»³. За англійцем Томасом Гоббсом⁴, держава виникла з природних додержавних форм існування людей, коли вони жили розрізнено та перебували в стані «війни всіх проти всіх». На володаря, що ставав абсолютним сувереном, були перенесені права окремих індивідуумів, які добровільно обмежили свою свободу. У своїх працях Гоббс стверджував, що за будь-якої форми правління – монархії, олігархії чи демократії – може бути сильна державна влада, коли «договір» між владою і народом виконується і влада вчасно припиняє і релігійну, і політичну діяльність, якщо вона послаблює державу. Тільки єдина міцна державна влада охороняє державу, забезпечує мир і безпеку підданих⁵.

Бенедикт (Барух) Спіноза (*Benedictus de Spinoza, 1632–1677 pp.*) – нідерландський філософ єврейського походження.

Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / Перекл. з латин. В. Литвинов. – 2 К., 2005. – С. 172.

Кокорев В. Концепции конституционного выбора: между мечтаниями Платона 3 и анархосиндикализмом // Вопросы экономики. – № 7. – 1997. – С. 52–64.

Гоббс Томас (*Thomas Hobbes, 1588–1679 pp.*) – англійський філософ, автор 4 теорії суспільного договору. Наставник лорда Гардвіка.

Комарова В. «Левиафан» Томаса Гоббса и его значение в истории культуры // 5 Мировая культура XVII–XVIII веков как метатекст: дискурсы, жанры, стили. Материалы Международного научного симпозиума «Восьмые Лафонтеновские чтения». – Вып. 26. – СПб., 2002. – С. 110–112.

За теоретичними розробками іншого англійця – Джона Локка¹ державі передається тільки частина «природних прав» (судочинство, зовнішні зносини тощо) заради ефективного захисту інших прав – власності, віросповідання та ін. У цьому разі народ залишається головним сувереном і має право не тільки не підтримувати, а й скидати безвідповідальний уряд. Локк писав: «Свобода особистості в державі полягає в наявності ustalених правил життя суспільства, єдиних для всіх його членів, які встановлюються законодавчою владою, створеною в даній суспільній структурі»². Саме англієць Джон Локк наприкінці XVII століття (а не француз Ш. Монтеск'є у середині XVIII ст.) вперше запропонував ідею «розподілу влад» на виконавчу та законодавчу. Законодавча влада мала бути відділена від виконавчої і місцевої, причому сам володар мусив підкорятися закону. У праці «Два трактати про правління» (1690 р.) він писав: «Право скликати і розпускати законодавчий орган – право, яким володіє виконавча влада, – не дає виконавчій владі верховенства над законодавчою, а є просто довіреним повноваженням, яке було надане їй в інтересах безпеки народу в тому випадку, коли невизначеність і непостійність людських справ не можуть перенести постійно встановленого правила. Адже неможливо, щоб перші творці держави завдяки будь-якому передбаченню такою мірою могли передбачати майбутні події, щоб бути в змозі встановити точно визначені періоди скликань і протяжності роботи законодавчих органів у всі часи, причому так, щоб це точно відповідало всім потребам держави. Кращим засобом проти цього недоліку було довірити це розуму тих, кого завжди буде видно і чийм завданням стане нагляд за суспільним благом. Постійні скликання

¹ Локк Джон (*John Locke, 1632–1704 pp.*) – англійський філософ та педагог, засновник європейського лібералізму. Капітан в парламентській армії О. Кромвеля. Був не лише теоретиком політико-правової думки, а й практично намагався втілити її у життя, адже брав участь у складенні засновницького державного акта 1669 р., який був затверджений зборами народних представників Північної Кароліни. На вчення Локка, квінтесенція якого полягала в конструюванні основного закону «розумного» суспільного ладу, спиралася конституційна практика північноамериканських штатів та їхні «Біллі про права».

² Локк Дж. Сочинения в 3-х томах. – Т. 3. – М., 1988. – С. 335–336.

законодавчого органу й тривалі періоди його засідань без особливої на те необхідності не можуть бути обтяжливими для народу і з плином часу обов'язково створять більш небезпечні незручності; і тим паче стрімкий хід подій іноді може вимагати швидкої допомоги цього органу, маленька затримка з його скликанням може піддати народ небезпеці; іноді ж питання, які розглядаються цим органом, можуть мати таке велике значення, що обмежений час його засідань може стати надто коротким для його роботи і позбавити народ того блага, яке він міг би отримати тільки завдяки його зрілому обговоренню. Таким чином, якщо певний час для скликання і засідань законодавчого органу не встановлено першопочатковою *конституцією*, то це, природно, переходить до функцій виконавчої влади, причому не як деспотичної влади, яка залежить від власних забаганок, – ці повноваження завжди мусять використовуватися тільки на благо суспільства, як того вимагають події та зміни в справах»¹. Згідно з Локком, завжди існує потреба в політичній організації, яка може захищати життя і власність. Кожний зацікавлений в захисті свого життя, а той, хто має власність, зацікавлений в її захисті. Тому в такому суспільному договорі зацікавлений кожний, хоч і на різних підставах.

У теоретичних напрацюваннях німця Йоганна Альтузія поняття договору застосовується для пояснення взаємовідносин як між різними соціальними групами, так і між правителями й підданими, при цьому верховна влада, на його думку, має завжди належати народові. Головну працю Альтузія «Системний аналіз політики» (*«Politica methodice digesta»*) було видрукувано у повному варіанті в 1610 р., а потім неодноразово перевидано у різних країнах Європи. Вона була широко відома в Україні. Згідно з висновками німецького мислителя, політика має базуватися на об'єднанні або ж взаємозв'язку та партнерстві (*«consociatio»*) і полягати в поділі та обміні (*«communicatio»*) матеріальними товарами і знаками дружби за дотримання закону². За Йоганном Альтузієм, є п'ять типів об'єднання – сім'я, цех або гільдія, місто, провінція і королівство чи імперія (*«universalis consociatio»*). Хоча влада у королівстві є

Там само. – Т. 3. – С. 156.

Енциклопедія політичної думки. – К., 2000. – С. 18.

верховною («*maiestas*»), але й інші об'єднання також фактично володіють невід'ємними правами, кожне з яких задовольняє певну людську потребу й спирається на законність¹.

Ідею суверенітету вперше у контексті розвитку європейської політико-правової думки почав розглядати француз Жан Боден². На його думку, суверенітет не передбачав в обов'язковому порядку абсолютну монархію. Влада монарха може бути обмежена не лише моральним законом, а й природним правом, а також іншими законами – про порядок передачі влади, право власності щодо підданих тощо. Проте проблеми суверенітету й опору королівським порядкам різко змінилися з появою політичних центрів: з одного боку, прибічників абсолютизму, з другого – релігійної концепції Реформації. Проблема легалізації (або засудження) опору нехристиянському правителю стала основою і для гугенотської, і для англійської кальвіністської політичних теорій, так само, як з відродження *томізму*³ виникла Контр-реформація. Німецький вчений Самуїл Пуфендорф⁴, який був

1 Енциклопедія політичної думки. – К., 2000. – С. 16.

2 Жан Боден (*Jean Bodin, 1529–1596 pp.*) – французький філософ, правник, економіст. Член парламенту Парижа, професор права Тулузького університету.

3 Томізм – ідеологічне вчення, представники якого були послідовниками Томи Аквінського.

4 Самуїл фон Пуфендорф (*Samuel von Pufendorf, 1631–1694 pp.*) – німецький і шведський правник, історик та філософ. У 1667 р. в Женеві під псевдонімом Северина де-Монзамбано був виданий його знаменитий памфлет на конституцію Священної Римської імперії німецької нації: «*De statu Imperii Germanici Liber unus*». Він перевидавався кілька разів латиною, а також був перекладений на німецьку, англійську, французьку та російську мови. Цей памфлет, хоча й заборонявся в окремих німецьких князівствах, однак був відомий в Україні. Тривалий час С. Пуфендорф працював у Швеції при королівському дворі, де видав такі відомі книги, як: «*De Jure Naturae et Gentium*» (Лунд, 1672; нове видання доповнене, Франкфурт, 1684; переведено на французьку, німецьку та англійську); у 1678 р. «Апологію», «*Discussio calumniarum*» і ще два іронічні послання в стилі «Листів темних людей». Потім ним були написані: «*De officio hominis et civis juxta legem naturalem*» (Лунд, 1673; франц. перекл.: 1707), «*Dissert. academicae selectiores*» (1675), видані німецькою мовою праці про світську владу пап (Гамбург, 1679), з історії «найважливіших держав Європи» (4 видання з 1682 до 1699 р.), «*Georgii Castriotae historia*» (1684), «*Comment. de rebus Suecicis*» (1686), «*De habitu religionis christianae*»

послідовником Гуго Гроція і Томаса Гоббса, створив теорію т. зв. колегіалізма, за якою право має узгоджуватися із законами розуму незалежно від релігійних догм чи навіть чинного законодавства. Природний стан характеризується свободою і незалежністю індивідів; вони від природи егоїстичні, але саме егоїзм породжує устремління людей об'єднуватися заради безпеки й користі, в результаті чого виникають політичне співжиття і держава. В основі виникнення держави, за Пуфендорфом, лежать два договори: перший – між людьми про об'єднання і вибір форми правління; другий договір передбачає збереження у людей деяких природних прав (свободи віросповідання, переконань тощо), але не допускає спротиву владі, адже з утворенням держави природна свобода втрачається й держава дістає право чинити насильство над людьми в ім'я загального добра. Самуїл Пуфендорф зумів заявити про природно-правовий статус особистості, про її невід'ємні від акту Божого створіння права на життя та свободу.

Особливе значення в теоретичних концепціях Самуїла Пуфендорфа надавалося ідеї правової організації системи державної влади. Відповідна вимогам природного права організація державної влади має виключити зловживання з боку цієї влади щодо окремого індивіда. Вчений виступає як прихильник централізованого й водночас спеціалізованого за різними галузями державного управління з розмежуванням компетенції між окремими гілками влади. Пуфендорф запропонував складну конструкцію договірних відносин між державою та індивідом. Діставши владні повноваження державні органи мусять забезпечити членам цього суспільства непорушність природних прав і свобод. За теорією Самуїла Пуфендорфа, межа між абсолютною владою держави і сферою індивідуальних прав людини відносна, при цьому держава відіграє у її визначенні певну роль.

(1687). Всі ці твори дуже швидко були перекладені на французьку, англійську та голландську мови. На російську мову твори С. Пуфендорфа перекладав українець Г. Бужинський (Введение в историю европейскую... – СПб., 1718; О должностях человека и гражданина... – СПб., 1724).

Одним з перших звернув увагу на використання творцями «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» елементів природного права Олексій Кресін, який зазначав, що «хоча “Пакти” вказують, що права вільного народу населення якоїсь території здобуває після того, як уперше входить у договірні відносини з монархом, проте такий статус є частиною природного (божественного) права народу, що не підлягає відчуженню»¹. Окрім того, сучасний історик права відзначив, що акт 1710 року відображав договірну теорію походження держави, характерну для української політичної та правової думки попереднього періоду, тобто для другої половини XVII ст.

Ідея суверенітету також була відбита в окремих положеннях «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» 1710 року: «Цінність суверенітету – як складова політико-культурного комплексу українських старшин – чітко представлена вже в преамбулі Конституції. Тут ми, зокрема, зустрічаємося з таким виявом налаштованості на суверенітет, як чітке політико-ідеологічне та історичне обґрунтування потреби національного визволення»², – зазначав Олексій Струкевич.

Очевидно, що творці акта 1710 року певною мірою взували на теорію німця Йоганна Альтузія про п'ять типів об'єднання суспільства. При цьому хоча Військо Запорозьке і претендувало на окремий – «шостий» – тип суспільної організації, але воно, по-перше, «володіло невід'ємними правами, кожне з яких задовольняло певну людську потребу й спиралося на законність» (Й. Альтузі), і, по-друге, визнавало королівську владу за верховну («*maiestas*»), про що писав німецький мислитель. Якщо нідерландець Бенедикт Спіноза відзначав: «...А відтак попередити все й організувати уряд так, щоб обману не залишалося жодного місця, і до того ще встановити все так, щоб усі, незалежно від розумового складу, надавали перевагу не приватним вигодам,

1 Кресін О. «Пакти й Конституції законів і вольностей Запорізького війська...» 1710 р. // Український історичний журнал. – № 2. – 2005. – С. 196.

2 Струкевич О. «Пакти й Конституції законів та вольностей війська Запорозького» (політико-культурний аналіз) // Історія України. – 2005. – № 12. – С. 3.

а суспільному праву»¹, то в тексті «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» при формуванні уряду гетьманських радників (ст. 6) вимагалось, щоб «где что-колвекъ будетъ отъ ясневелможного гетмана до общей обрады предложено о томъ всемъ бл[а]госовестно, безъ жадныхъ приватного своего и чужого порядку респектовъ, безъ д[у]шегубной зависти и вражды, советовати обовязаны будутъ»².

Згідно з теорією французького мислителя Жана Бодена, існували такі типи законів: встановлені Богом; природою; суверенною владою; народом та загальною згодою. Якщо проаналізувати акт 1710 року, то можна зробити висновок про використання козацькою старшиною на чолі з П. Орликом боденівської теорії – адже у «Пактах і Конституціях законів і вольностей Війська Запорозького...» враховані майже всі названі вище типи законів. Окрім того, творцями документа були залучені напрацювання нідерландського філософа Юстиніана Ліпсія (вчення «про гідну людини державну владу») та німецького правника Самуїла Пуфендорфа, особливо, що стосується сфери використання ідеї правової організації державної влади.

Окремого дослідження потребує вплив на документ, що був ухвалений козацькою старшиною в Бендерах, римського права. Адже т. зв. нове римське право стало до XVI ст. провідним елементом правничої науки і практики в Італії, Франції, а особливо в Німеччині, Іспанії та Польщі. Відродження римського права стало позначатися терміном «*usus modernus Pandectarum*»³.

У «Пактах і Конституціях законів і вольностей Війська Запорозького...» 1710 року *post factum* на міжнародному рівні закріплений факт відмови українського гетьмана Івана Мазепи від присяги російським царям Івану, Петру і царівні Софії. «...За гетманства славной памяти небожчика ясневелможного Юанна Мазепи помянутое Г[осу]д[а]рство Московское, хотячи

Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат. – С. 181.

РДАДА. – Ф. 124, оп. 2, 1710 р., спр. 12, арк. 2–12 зв. Ориг. Копія: ЦДІАК України. – Ф. 2236, оп. 2, спр. 10, арк. 4–15; Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. Підгот. О. Вовк // Архіви України. – № 3–4. – 2010. – С. 145–166.

Омельченко О. Римское право. – М., 2000. – С. 73.

свое злое намѣреніе в skutokъ привести, а воздаючи злая возблагая, [...] тогда преречоный славной памяти гетманъ ясневелможный Иоанъ Мазепа, подвигнувшись правдивою ревностію за цѣлост отчизны, правъ и волностей войсковых, а желаючи усерднымъ желаніемъ, за дній гетманского своего владѣнія видѣти, и по смерти своей для вѣкопомной имени своего памяти оставить тую ж отчизну, милую матку п[а]шу, и Войско Запорожское Городовое и Низовое, не тылко в ненарушимых, лечь и в разширенных и размноженных волностях, квѣтнучую и избылующую, отдался в непреламанную оборону паяснѣйшого короля его милости, шведского Кароля Дванадцятого», – декларувалося у Преамбулі акта 1710 року.

У листі гетьмана Івана Мазепи до стародубського полковника Івана Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. читаємо: «...А до того не тільки маємо від зичливих приятелів таємні перестороги, але й самі те явними доказами бачачи і цілковито відаючи, що нас гетьмана, генеральну старшину, полковників і весь керівний склад Запорозького Війська, хочуть за притаманними їм звабами до рук прибрати і запровадити в тиранську неволю, ім'я Запорозького Війська згладити, а козаків у драгунію та солдат перевернути, народ же малоросійський навіки віддати у рабство. І коли б не Господь поміг од тиранських їхніх рук врятуватися, то певне й той би їхній намір ворожий дійшов би до здійснення, адже ні для чого іншого Олександр Меншиков та князь Дмитрій Голіцин зі своїми військами до нас поспішали, ні для чого іншого... тільки щоб нас усіх могли забрати у тяжку неволю (а не дай Боже!) і на тиранські муки. ...Його Королівська Величність завжди оборонить щасливою зброєю від того московського тиранського іга Ойчизну нашу Малоросійську...»¹. Аналогічні висловлювання повторюються і в універсалі Івана Мазепи до жителів Полтавського полку за квітень-березень 1709 року: «...Нас, Гетьмана, воїнів запорозьких і всю досвідчену раду Малої Русі, уярмлених московською тиранією, удостоїв прийняти у свій нездоланний

¹ Лист І. Мазепи до стародубського полковника І. Скоропадського від 30.X.1708 р. // Цит. за: *Крутицький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2003. – С. 221–223.

захист., задля збереження Вітчизни нашої і всього народу ми отримаємо і ту свободу від тиранського московського ярма...»¹. У текстах цих двох документів, які вийшли з-під пера Мазепи, шість разів вживаються словосполучення з епітетом «тиранський», а саме: «тиранська неволя», «тиранські їхні (тобто московські. – Т. Ч.) руки», «тиранські муки» та «московське тиранське іго», «московська тиранія», «тиранське московське ярмо».

У «Пактах і Конституціях законів і вольностей Війська Запорозького...», головним автором яких був Пилип Орлик, причини відходу від московської протекції розкривалися ширше: «...Г[осу]д[а]рство Московское многими изобрѣтенными способами усилювало права и волности войсковые собою подтверженные, надвередити и до конца раздрушити, а на пародъ волный козацкій, собою никогда незавоеванный, *неволничое ярмо вложити*, ...помянутое Г[осу]д[а]рство Московское, хотячи свое *злое намѣреніе в skutokъ привести*, а воздаючи злая возблагая, *вомѣсто* вдячности и респектовъ, за такъ многіе вѣрныя службы и роненіе на оных до остатнего знищеня кошты и утраты, за нечисленіе *отваги* и военныя кр[о]вавїе працы, хотѣло *непремѣнно* козакowъ в регулярное войско *перемѣнити*, города в област свою одобрати, права и волности войсковые поламати, Войско Запорожское Низовое *искоренити* и имя тое вѣчне згладити, чого явныя были и подсея время *сут* знаки доводы и початки. ... *Отчизну* п[а]шу, Малую Россію, *от неволничого ярма московского*, маеть и повиненъ *будеть*, во-первых старатися и крепко застановлятися. ...Г[осу]д[а]рство Московское, *вынаходячи* розных способовъ до *утисненя и знищеня оногo* [Війська Запорозького]»².

¹ Універсал І. Мазепи до жителів Полтавського полку за березень-квітень 1709 р. // Uppsala universitetsbibliotek. Handlingar till Sveriges politiska historia? 1704–1709. – Pdf F 103, hdfte, 1708, document 25, p. 272–273; Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публікація та коментарі Олександра Дубини, переклад з латинської Ольги Циганок) // Сіверянський літопис. – № 6. – 2009. – С. 6–7.

² РДАДА Москва. – Ф. 124, оп. 2, 1710 р., спр. 12, арк. 2–12 зв. Ориг. Копія: ЦДАІАК України. – Ф. 2236, оп. 2, спр. 10, арк. 4–15; Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. Підгот. О. Вовк // Архіви України. – № 3–4. – 2010. – С. 145–166.

Що ж вкладали гетьмани Іван Мазепа та Пилип Орлик¹ у таке гучне означення як «тиранія» (а в українському варіанті вибудовувався цілий синонімічний ряд: «московське іго», «невільницьке ярмо», «злий намір», «утиснення і знищення» тощо) і чи кореспондувалося воно із розумінням цього поняття у європейській політичній думці того часу? Ще середньовічний мислитель Тома Аквінський² зазначав, що істинне державне управління є законним, а його антиподом виступає тиранія. Зокрема, представник католицького Домініканського ордену посилався і на такий засіб боротьби проти тиранів: коли правитель має над собою політичного зверхника, тоді виправити кривду можна, звернувшись до цього кривдника³. «Дійсно, слід віддати перевагу правлінню одного, оскільки воно найкраще, але трапляється, що воно перетворюється на тиранію, тобто найгірше, що трапляється, отже із висловленого потрібно старатися з наполегливістю і пориванням, щоб наперед було передбачено багатьма, щоб цар не став тираном... Адже може трапитися так, що ті, які діють проти тирана, не зможуть перемогти, і, таким чином, вразливий тиран буде свавільничати ще більше. Якщо проти тирана повстане той, хто може перемогти, то від одного цього в народі виникає великий розбрат: чи коли велика кількість піднімається на тирана, чи коли після скинення тирана вона поділяється на частини, сперечаючись стосовно системи управління», – писав Тома Аквінський в трактаті «Про правління государів»⁴.

¹ Про продовження «тиранства» Москви стосовно України писав у 1741 р. гетьман в еміграції П. Орлик: «...Пригноблення нашої Вітчизни і нелюдські муки, яких не знала жодна **тиранія**, що ними московити люто гноблять український народ, який стогне під жорстоким їхнім гнітом, щоби відмінити всупереч вольностям права, скасувати посаду і владу гетьмана і встановити замість того іншу – чужу і **тиранічну** та ввести всупереч законам і привілеям у цілу Україну московитські війська, які своїми поборами висмоктують кров нещасного народу...» (*Національний архів Швеції*. – Ф. «Cosacica», ч. II, арк. 157; *Україна – Швеція: на перехрестях історії*. – С. 209).

² *Аквінський Тома* (Фома Аквінат, *Thomas Aquinas*, 1225–1274 pp.) – теолог, філософ, засновник Томізму. Член Ордену домініканців.

³ *Джордж Г. Себайн, Томас А. Торсон*. Історія політичної думки. – С. 240.

⁴ *Аквінський Фома*. О правлении государей // Политическое устройство эпохи феодализма в Западной Европе (VI–XVII вв.). – Ленинград, 1990.

Загальноновизнаним є той факт, що термін «тиранія» з'явився у Давній Греції¹. Наприклад, Арістотель вкладав у це поняття процес узурпації влади в державі-полісі якоюсь людиною, що вдавалася до обману або застосування сили за допомогою особистої охорони, яка складалася з найманців-чужинців. Давньогрецький філософ стверджував, що тиранії за своєю природою є нестабільними й найгіршими політичними режимами, адже тримаються на насильницьких методах, що викликає ненависть у громадян, які перед тим були призвичаєні до самоврядування. З еллінських часів вважалося, що тирані правлять, керуючись виключно власними інтересами, потураючи своїм забаганкам, нехтуючи звичаями і законом та утримуючи владу за допомогою примусу².

Ідеї Арістотеля у добу європейського середньовіччя переніс Джон із Солсбері в одній зі своїх книг «*Policraticus*» (1059 р.) розкрив теорію т. зв. тираніциду. «...Народ ставить когось над собою, щоб він правив справедливо. Якщо ж він порушує угоду, відповідно до якої його обрано, вносячи безлад і сум'яття туди, де він має підтримувати лад, то розум каже, що він звільняє людей від їхніх зобов'язань, надто, якщо він сам перший порушив клятву, що об'єднувала його з народом»³. Отже, вірність народу своєму правителеві, за теорією Джона із Солсбері, є обіцянкою підтримувати його законні дії, а у разі прояву тиранії з його боку така обіцянка ставала недійсною⁴. Водночас, як стверджують

Тирания (грецьк. «*tyrannis*») – форма державної влади у Греції, встановлена насильством і заснована на одноосібному правлінні. Існувало кілька видів тиранії: ранньогрецький, пізньогрецький, або молодший. Термін «тиранія» первісно був близький до поняття «басилей», «василевс» (VII–VI ст. до н. е.) й не мав того негативного значення, якого набув у класичну й елліністичну епохи (Фролов Э. *Греческие тираны (IV в. до н. э.)* – Ленинград, 1972; Лісовий І. *Античний світ у термінах і назвах*. – Львів, 1988. – С. 175–176).

² *Мелвін Рухтер*. Деспотизм // Енциклопедія політичної думки / Під ред. Д. Міллера. Перекл. з англ. Н. Лисюк. – К., 2008. – С. 108. Див. також: *Motyl A. J. Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism*. – New York, 1993.

³ Цит. за: *Carlyle A. J. History of Medieval Political Theory*. – Vol. III. – London, 1905. – Р. 160.

⁴ *Dickinson J. The Stateman's Book of John of Salisbury*. – New York, 1927. – Р. 43.

дослідники, книжка Джона завоювала сумнівну честь захисту тираніциду в середньовічній політичній літературі, адже в ній стверджувалося: «Той, хто узурпував меч, заслуговує на смерть від меча»¹.

Свого завершення теорія боротьби проти володаря-тирана набула у філософських працях німця Йоганна Альтузія, французів Філіппа Плєсі-Морнея, Юліуса Ланге, Франсуа Отмана, Жана Буше, Етьєна де ла Боесі, шотландця Джеймса Бьюкенена, англійців Філіпа Сідні, Томаса Мора, іспанців Хуана де Маріани та Фернандеса Суареса, які були надруковані впродовж XVI – першої половини XVII століть. Тогочасні західноєвропейські письменники-публіцисти, які виступали проти абсолютизму, дістали назву монархомахів², чи тираномахів, тобто тираноборців. Вони вважали, що вища влада та суверенітет країни мають походити від народу, а тому народ на договірних засадах передає владу монархові і в разі порушення ним узятих на себе зобов'язань може скинути його або ж убити. Зрозуміло, що за народ вони мали лише представників вищих станів. По суті, монархомахи стали попередниками теоретиків європейського природного права та ранньомодерного конституціоналізму.

У контексті монархомахізму можна розглядати й «теорію революцій», яка продукувалася у колі єзуїтських вчених, а також кальвіністів. Спираючись на постулати про те, що влада Папи Римського надана йому Богом, а влада політичних володарів ґрунтувалася на волі народу та мала контролюватися народом, єзуїти вимагали, щоб правителі в останній інстанції контролювалися Апостольською столицею (Ватиканом) на чолі з Папою Римським. Однак у контексті цього пропонувалася т. зв. теорія революцій, тобто невідкорення суспільним законам, спротиву державцям й навіть тиранобивства. Наприклад, виконуючи доручення Папи Римського Павла V, іспанський єзуїт Фернандес Суарес написав політичний памфлет «*Defensio fidei catholicae contra anglicanae sectae errores*» (1614), який був спрямований

¹ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Історія політичної думки. – С. 236.
«Монархомахи» від грецьк. *tyrarchos* – монарх і *mbchē* – бій, боротьба.

проти «тиранства» англійського короля Якова I (той не хотів підкорятися вимогам Риму)¹.

Задовго до того, в 1573 році, француз Етьєна де ла Боесі стверджував, що «Велике нещастя є перебування у рабстві в тирана, підступного вбивці [короля Карла IX] і у такої ж підступної королівської ради, у тирана, який не зберігає ні віри, ні закону, ніякої справедливості, ніякого правосуддя, для нього не існує ніякої гуманності, жодних законів, навіть тих, які природа накреслила в серцях найбезнадійніших дурнів»². У 1579 році шотландський інтелектуал Джеймс Бьюкенен створив теорію вищості народу як джерела влади монарха і права нації на повалення короля-тирана. Його книга «*De Jure Regni apud Scales*», неодноразово перевидавалася (1584, 1644, 1683) та підпадала під заборону англійських королів. Томас Мор у своїх творах засуджував деспотизм на користь освіченої монархії, а також зазначав, що «народ своєю волею дає і віднімає владу»³. Джон Локк у своєму творі навів слова короля Якова I, виголошені ним перед парламентом у 1603 році: «...Головна і найбільша різниця між законним королем і тираном-узурпатором є в тому, що в той час як гордий і честолюбний тиран вважає своє королівство і народ створеними лише для задоволення своїх бажань і непомірних апетитів, праведний і справедливий король, навпаки, визнає, що він призначений для забезпечення багатства і захисту власного народу». На основі цього Локк зробив висновок про те, що «учений король» добре розумів різницю між справжнім володарем і тираном, яка полягала в тому, що один видавав закони, котрі обмежували його владу, й метою його правління ставало суспільне благо, другий же все підкоряв своїй волі і примхам⁴. «Деспотична влада – це абсолютна, необмежена влада, яку має одна людина над іншою, маючи можливість позбавити її життя, коли їй захочеться», – зауважував англійський інтелектуал⁵.

Войцеховская А. Великая мистификация Филиппа Сидни // Toronto Slavic Quarterly. – № 31. – Toronto, 2003. – Р. 51–52.

Этьен де ла Боези. Рассуждение о добровольном рабстве. – М., 1962. – С. 45.

Томас Мор. История короля Ричарда III. – М., 1973. – С. 112.

Локк Дж. Сочинения: В 3 т. – М., 1988. – Т. 3. – С. 262–405.

Там само.

Найбільш полемічним аспектом політичної філософії пізнього середньовіччя та раннього нового часу було питання про те, чи мали право піддані чинити опір своїм правителям, або ж навпаки – чи мусять вони постійно виявляти покору, адже з точки зору християнської моралі у будь-якому разі опір вважався злом¹. Ідея політичного опору поширювалася і через протестантське вчення француза Жана Кальвіна та кальвіністські церкви у Західній та Східній Європі. У своїх працях Кальвін, зокрема, зазначав, що чиновники низового рівня (судді) можуть чинити опір тиранії в особі глави держави та захищати від нього народ. Окрім того, церковний реформатор, який з 1559 року проживав у Женеві, писав, що «нині у всіх на устах одна й та сама пісня: ми мусимо слухатися наших королів, добрі вони чи погані, бо так заповідав Бог. Але нехай спіткає жахлива кара ганьбителів Бога, його святого Імені й таїнств. Бо твердити, ніби Бог заповідав слухатися королів, коли вони чинять нечесливо, не менше блюзнірство, аніж твердити, ніби Бог своїми заповідями сприяє беззаконню»².

Дуже виразно протестантська критика абсолютизму прозвучала у політичному памфлеті «*Vindiciae contra Tyrannos*» («Вимога проти Тиранів»³), яку вперше було видано 1579 року латинською мовою, після чого, у 1574⁴ та 1581 роках – французькою, а у 1648 році – англійською. Ця праця, що була видана під псевдонімом Стефена Юніуса Брута (справжнє авторство приписують сподвижнику Ж. Кальвіна та його біографу Т. Безу, а також Ф. дю Плєсі-Морнею, Г. Лангуету та Ю. Лангу), неодноразово перевидавалася різними мовами протягом другої половини

1 Локк Дж. Сочинения: В 3 т. – М., 1988. – Т. 3. – С. 211–212.

2 Calvin J. Institution of Christian Religion / Ed. J. T. McNeill, trans. F. L. Battles. – Philadelphia, 1960. – Vol. IV, XX. – P. 31.

3 Vindiciae Contra Tyrannos: Sive, De Principis In Populum, Populique in Principem, legitima potestate / Stephano Iunio Bruto Celta, Auctore. – [S. l.], 1580. – [8] Bl., 326 s., [1] Bl.; 8°. – MutmaЯl. Verf.

4 У 1574 р. твір вийшов у перекладі на французьку мову під псевдонімом та назвою «Вимога до тиранів чи про законну могутність володаря стосовно підданих і підданих стосовно володаря».

XVII століття та в пізніших часах¹. Автор «Вимоги проти тиранів» висловив твердження, що опір королівській владі може бути законним, якщо вона є тиранською за своєю природою. Це було аргументовано тим, що кожен християнин має обов'язок у послуху насамперед Богу, а не королю, тим паче, якщо накази короля суперечать Божому закону. Також автор антитиранського трактату зазначав, що королі мусять виходити із домовленості підтримувати істинне богослужіння, і якщо не роблять цього, то чинити опір такій королівській владі є законним, адже вона попирає Божий закон та спустошує церкву. А якщо народ не чинить опору королеві, то він сам повною мірою заслуговує на кару, яка має впасти за цей гріх на короля, а тому спротив монархові має стати беззастережним обов'язком підданих².

У цій праці, яка поширювалася на землях Речі Посполитої та України-Русі (цілком очевидно, що вона була наявна у книгозбірнях Івана Мазепи, Пилипа Орлика та інших козацьких інтелектуалів), висвітлювалися й такі питання: по-перше, чи зобов'язані підлеглі коритися правителям, якщо їхні вчинки суперечать закону Божому; по-друге, чи законно чинити опір правителю, який бажає скасувати Божий закон, а також якими засобами та до якої міри здійснювати такий опір; по-третє, наскільки законним є опір правителю, який гнобить чи руйнує державу, і кому, якими засобами і за яким правом дозволено вчиняти такий опір; по-четверте (з огляду на проблематику нашої монографії, найголовніше), чи можуть сусідні правителі законно допомагати підлеглим інших правителів, або чи зобов'язані вони надавати поміч, коли такі підлеглі страждають заради власної релігії або ж їх гнобить тиранія монарха³. На останнє питання невідомий кальвіністський проповідник давав ствердну відповідь, зазначаючи, що у разі звернення підлеглих одного правителя до іншого, за умов наведення переконливих прикладів відвертої тиранії або ж релігійних утисків, їм мала надаватися необхідна військова

Див.: Laski H. J. A Defense of Liberty against Tyrants. – London, 1924.

Джордж Г. Себайн, Томас А. Горсон. Вказ. праця. – С. 345.

Вказ. праця. – С. 343.

допомога. Окрім того, на думку автора «*Vindiciae contra tyrannos*», король мав залежати від закону, а не закон від нього. З огляду на такий постулат, «народ» може вимагати від володаря відповідати за справедливість і законність свого правління, а отже, саме «народ» як цілісне об'єднання має право на опір королеві. При цьому «народ» мав діяти через своїх «природних вождів» – шляхетство, суддів, державних чи місцевих чиновників.

Кальвіністське вчення поширювалося на українських землях Речі Посполитої та було вдало розвинуте вченими Орденом єзуїтів. Єзуїтські автори у своїх працях стверджували, що політична влада дається народом за договором і її можна відібрати, якщо монарх стає тираном. Зокрема, у своїй т. зв. конституціоналістській теорії Хуан де Маріана більшою мірою, ніж його попередники відходив від теологічного погляду на суспільство та переконував у тому, що навіть окрема людина може вбити свого короля, якщо той узурпував владу та перетворився на деспота. Згадуваний Фернандес Суарес висловив думку про те, що жодна форма договірної політичної зобов'язання не є абсолютною, а політичну владу країни можна змінювати, якщо вона не діє у напрямку забезпечення добробуту суспільства¹.

У своїй праці «Феодалне суспільство» французький історик Марк Блок відзначав, що у добу середньовіччя та пізніші часи європейські васали досить часто повставали проти своїх володарів. При цьому наголошувалося на тому, що усі ці, на перший погляд, безладні повстання спиралися на один досить очевидний принцип: «Людина може чинити опір своєму королю і своєму судді, якщо він діє проти права, й навіть розпочати проти нього війну... Цим вона не порушить свій обов'язок вірності»². Власне, саме ця правова формула, яка узаконювала «право на опір», вперше з'явилася у Дзеркалі Саксонському, а згодом була відображена в інших збірниках правових норм країн Європи – згадуваних

1 *Francisko Suares*. Tractatus de legibus as deo legislatore, 1612. Тут за виданням: Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Вказ. праця. – С. 352–353.

2 *Марк Блок*. Феодалне суспільство. – С. 458–459.

уже англійській Великій Хартії вольностей та австрійській Золотій Буллі, а також арагонському Акті злуки (1287), Статуті дофінів (1341), Декларації комун Лангедоку (1356) та нідерландському Акті про зречення (1581)¹.

Отже, у 1581 році нідерландські Генеральні штати відмовились від вірності іспанському королеві Філіппу II та в знаменитому «Акті про зречення» проголосили: «Коли, отже, правитель не виконує своїх обов'язків захисника, коли він гнобить своїх підданих, топче їхні давні свободи і ставиться до них, як до рабів, то його слід вважати не правителем, а тираном. У такому разі стани країни мають законні підстави позбавити його влади й вибрати іншого замість нього»².

Навіть якби Іван Мазепа, Пилип Орлик та їхнє оточення і не були ознайомлені з текстами нідерландського Акта про зречення 1571 року, англійських Народної угоди 1647 року, Хабеас Корпус Акту 1679 року та Білля про права 1689 року, то вони мали у своїх книгозбірнях твори багатьох західноєвропейських публіцистів-тираномахів. Можна також стверджувати, що вивчати давньогрецьку, а також середньовічну та ранньомодерну політичну філософію вони могли під час студіювання в єзуїтських колегіумах та інших європейських навчальних закладах. А тому, вочевидь, українські правителі були добре ознайомлені з тим, якого володаря вважати гнобителем-тираном «давніх свобод» своєї країни.

Відомо, що, наприклад, у бібліотеці українця Феофана Прокоповича було представлено близько 420 книг з історії, теології, права, географії, медицини тощо тільки німецьких авторів³. Згідно з дослідженнями Олени Дзюби особливою популярністю в українських читачів та власників книгозбірань користувалися праці Гуго Гроція, Юстиніана Ліпсія, а також Самуїла Пуфендорфа⁴. Документально підтверджено, що праця нідерландця

Цит. за: Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Вказ. праця. – С. 348.

Там само.

Нічик В. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К., 2001. – С. 104.

Дзюба О. Німецька книга в бібліотеках України (XVIII ст.) // Україна в Центральній-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 316.

Ліпсія «*Politicorum sive civilis clocrinae libri sex*» (Antverpiae, 1606) зберігалася в особистій бібліотеці писаря Війська Запорозького Григорія Томашівського, про що свідчив запис на одному з примірників цієї праці¹. Книги цих та інших авторів були не тільки в бібліотеці Києво-Могилянської академії, а й у багатьох монастирських і приватних навчальних закладах. Особливою популярністю користувалася латиномовна праця Самуїла Пуфендорфа «*Einleitung zu der Historie der vornehmsten Reiche und Staaten in Europa*», один із розділів був присвячений історії українського козацтва та революції на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. Як слушно зауважила Олена Дзюба, «за описами [українських] бібліотек можна стверджувати, що епоха, яка передувала Просвітництву, в філософії, а особливо в теології, досить широко представлена виданнями праць німецьких пієтистів, філософів, теоретиків природного права»². Твори нідерландців Юстиніана Ліпсія та Гуго Гроція були наявні в книгозбірнях Києва, Чернігова, Острога, Новгород-Сіверського, Кременця, Луцька та інших українських міст³.

Таким чином, одним із найпопільніших аспектів політико-правової думки пізнього середньовіччя та раннього нового часу було питання про те, чи мали право піддані чинити опір своїм правителям, або ж навпаки – чи мусять вони постійно виявляти покірність, адже з точки зору християнської моралі у всіх випадках опір вважався злом⁴. З огляду на це протягом XVI століття у багатьох європейських країнах, у т. ч. і в Україні, остаточно сформувалися дві політичні теорії – монархічна та антимонархічна. Перша з них, базувалася на т. зв. монархічному божественному праві, яке передбачало сліпу покірність абсолютистській владі. Друга – обстоювала ідею «народного права», коли піддані мали право на повстання проти своїх володарів у разі порушення останніми законів суспільного життя. Звичайно, що, з огляду на

1 Кралюк П. Духовне життя України і європейська філософська культура доби Ренесансу та Реформації // Філософія Відродження на Україні. – С. 181.

2 Дзюба О. Вказ. праця. – С. 319.

3 Кралюк П. Вказ. праця. – С. 193.

4 Джордж Г. Себайн, Томас А. Торсон. Історія політичної думки. – С. 211–212.

час, ці прямо протилежні одна одній теорії мали теологічне забарвлення, адже здавна кожен християнин усвідомлював, що кожна законна влада походить від Бога.

Послідовник Платона, Арістотеля та Цицерона німецький філософ Йоганн Альтузіус¹ у 1603 році зазначив, що «загальний закон (*lex communis*), який не підлягає змінам, означає, що в будь-якому об'єднанні і типі симбіотів окремі з них управляють (голови, наглядачі, префекти) і є керівниками, а інші – підлеглими. Все правління підтримується владою і підпорядкуванням; по суті, людський рід від самого свого початку визнавав владу і підпорядкування. Бог створив Адама паном і царем (*monarch*) своєї дружини, і від неї народжуються чи походять усі люди. Саме тому вся влада і правління походять від Бога. І нічого, як підтверджує Цицерон, «не відповідає природному праву (*jus naturae*) і його вимогам так, як верховна влада, без якої ні одне сімейство, місто, народ чи ціле людство не може продовжувати існування, ні навіть порядок речей чи сам світ». Якщо воля правителів і підлеглих збігається між ними є згода, то дуже щасливим і благословенним стає їхнє життя! «Повинуйтесь одне одному в страху Божому»². У той же час іспанський єзуїтський теолог Фернандес Суарес відзначав, що оскільки всі люди є рівними перед Богом, то влада має належати спільноті людей, які вірять та ходять до Церкви. Водночас люди мають і соціальну природу, дану Богом, а це передбачає створення ними законів. При формуванні суспільства люди передають цю владу правителю. Свобода і суверенітет народу, згідно з Суаресом, ніколи не бувають абсолютними, а лише відносними, а першим джерелом природного закону є Бог³.

Йоганн Альтузіус (Althusius, 1557–1638 pp.) – німецький філософ права. Професор Хернборського університету, адвокат. *Politica methodice digesta et exemplis sacris et profanis illustrate.* – Cambridge, 2 1932. – Р. 123.

Суарес Ф. *Метафізические рассуждения. Рассуждение XXXI. О сущности конечного сущего как такового, о его бытии, а также об их различении (фрагмент)* / Пред., перев. и комментарии К. Суториуса // *Историко-философский ежегодник.* 2004. – М., 2005. – С. 124.

Взоруючи на Платона та його послідовників у ранньомодерну добу світової історії, які бачили Ідеальну державу в Боже-ствennomу, Справедливому та Вільному, творці «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» 1710 року розглядали проєктовану ними державу насамперед як творіння Бога. Про це свідчила не лише коротка молитва «Во ім'я *Отця* і *Сина* і *Святого Духа* – *Бога*, уславленого в *Святій Трійці...*», що, власне, й розпочинала даний політико-правовий акт, а й уже перше речення Преамбули: «Подиву гідний і незбагнений *Бог* у своїх присудах, милосердний і безмежно терпеливий, справедливий у покараннях»¹.

Загалом у тексті документа ім'я Господа Бога згадується 17 разів. Творці «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» були переконані в тому, що «...*Він* одні держави і народи вивисує на праведних терезах *Свого* промислу, а інші впокорює за гріхи і беззаконня, одні уярмлює – інші визволяє, одні возвеличує – інші повергає». При цьому, з одного боку, «...*Господь* спершу возвеличив лицарською вдачею, просторими володіннями і вікопомною славою [український народ]», а з другого – «...*Праведний Бог-суддя* через примножені кривдні вчинки і гріхи відвернувся від того козацького народу». Далі читаємо: «...*Нестережний і незбагнений* у своїх праведних присудах *Бог*, упокорюючи, вразив наших пращурів незліченною кількістю поразок», «У тій боротьбі його [Військо Запорозьке] підтримував сам *Бог*, месник за кривди», «...*Особливим Божим* Провидінням вступив [Карл XII] зі своїм військом в Україну», «Та незбагнені присуди *Божі...*», «Твердо покладаючись на *Божу* поміч...», «...*Здатний з Божою* допомогою...», «...*За, дай Боже*, щасливого свого гетьманування».

Окрім Преамбули, про Бога йдеться в 1-й ст. – трічі, а також у 3-й, 4-й, 5-й та 9-й статтях – по одному разу. Згідно з середньовічними традиціями складення присяги васала своєму сюзерену

¹ РДАДА Москва. – Ф. 124, оп. 2, 1710 р., спр. 12, арк. 2–12 зв. Ориг. Копія: ЦДІАК України. – Ф. 2236, оп. 2, спр. 10, арк. 4–15; Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. Підгот. О. Вовк // Архіви України. – № 3–4. – 2010. – С. 145–166.

в тексті присяги новообраного гетьмана П. Орлика Всевишній згадується на початку («...присягаюсь перед *Господом Богом*, уславленим у *Святій Трійці...*») та в кінці тексту («...в тому доповоже *Бог*, пречисте Євангеліє і безвинні муки Христа»).

«Божественність» або ж «богохранимість» акта 1710 року переконливо засвідчила 1-ша стаття, де йшлося про права і привілеї Православної церкви в Україні та православних християн: «Оскільки поміж трьома *богословськими* чеснотами чільне місце належить вірі, – у цьому першому пункті годиться повести мову про святу православну віру східного обряду...», «...*Господь Бог* кріпкий і нездоланний у битвах допоможе визволити нашу Вітчизну», «...Щоб лише єдина православна віра східного обряду під послухом найсвятішого апостольського Константинопольського престолу навечно була утверджена і поширювалася для примноження *Божої* хвали». З огляду на це, сучасний історик літератури Мирослав Трофимук зробив висновок, що категорія «прав і вольностей» у тексті акта 1710 року перебувала «під *Божою* опікою», тобто була Богохранимою¹.

Ще в 1524 році були видані «Мемуари» француза Філіппа де Комміна², які протягом XVI–XVII століть, окрім латинської, були перекладені багатьма європейськими мовами та витримали понад 120 видань. Вони розповсюджувалися і на українських землях. Коммін на основі античної спадщини створив своєрідне історичне і соціально-політичне вчення, головною метою якого вважалося суспільне благо, в якому матеріальний і духовний бік розмежовувалася. При цьому матеріальний добробут усіх підданих залежав безпосередньо від встановлення справедливості й миру в країні: «Зі справедливістю приходить мир, а в мирі ростуть і збільшуються праця, багатство і торгівля народу». Під духовним благом Філіпп де Коммін розумів високу моральність членів суспільства, яка забезпечує і справедливість, і посмертне

¹ Трофимук М. Еволюція поняття «богохранимості» у XVII ст. // Антипролог: Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю професора М. Сулими. – К., 2007. – С. 291.

² Філіпп де Коммін (*Philippe de Commines, Philippe de Commines, бл. 1447–1511*) – французький дипломат та історик, радник королів Людовіка XI та Карла VIII.

спасіння. Досягнення суспільного блага було справою всіх людей, але найбільша відповідальність за це покладалася на шляхту й короля, який мусив опікати підданих, як пастир своє стадо. Вважалось, що для нього це було єдиним шляхом спасіння власної душі.

Платонівська категорія Справедливості пронизує весь текст «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...», адже головною метою ухваленого документа було, як записано в Преамбулі – «...Відновлення і зміцнення своїх Війська Запорозького *зневажених* прав і вольностей». Отже, якщо права були кимось (у даному разі Московським царством) зневажені, то треба було добитися справедливості, щодо їхнього відновлення. Майже у всіх статтях документа конкретизується, в чому були порушені «права та вольності» та яким чином треба добитися їхнього справедливого поновлення. Так, наприклад, у ст. 2 йшлося про те, що «внаслідок неправомірного рішення у своїх кордонах, що закріплені договорами з найяснішою Портою Оттоманською та з Московською імперією», було зневажено принцип «непорушності кордонів» України, а тому територія «по річці Случ, що прилучена під проводом Богдана Хмельницького від Речі Посполитої у власність Гетьманату і Війська Запорозького навечно [має бути] повернена і усталена на основі угод». На основі укладення нових міжнародних угод мала бути досягнута справедливість у питанні цілісності території ранньомодерної Української держави.

Окрім того, мусила бути поновлена і внутрішньополітична справедливість, яка перед тим була порушена у сфері державної влади й породжувала різні проблеми суспільного життя українських станів: «Через те неpritаманне гетьманському уряду самоуправство у Вітчизні і Війську Запорозькому запроваджувався розлад, викривлення прав і вольностей, утиски посполитих та насильний, невиважений розподіл військових посад...». Для досягнення справедливого рішення пропонувався цілий «конституційний закон», який було виписано в межах 6-ї статті та який регулював державну та «виборчу» систему України. Згідно зі ст. 10-ю гетьман, як правитель держави, мав дотримуватися суспільної

справедливості не лише щодо козаків, а й посполитих-селян – «не чинити надмірних утисків, спустошливих поборів і здирств». В інших статтях йшлося про дотримання суспільного блага для «козацьких вдів», «слуг», «посполитих».

Неодноразово у тексті документа вживається і слова «справедливий», «справедливість» (ст. 1: «...славної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького з Військом Запорозьким єдина причина спонукала взятися до зброї і розпочати *справедливу* війну проти Речі Посполитої»; ст. 6: «Якщо ж у діях ясновельможного гетьмана буде спостережено щось незгідного *справедливості*, хибного...»). Також про дух справедливості, яким був пронизаний аналізований документ, переконливо засвідчили слова гетьманської присяги, в якій правитель України обіцяв «повсякчас дотримуватися *справедливості*».

У «Пактах і Конституціях законів і вольностей Війська Запорозького...» також проходить категорія Волі. Як зазначалося вище, уже в самій назві документа йшлося про «вольності», а слово «вольність» вживається в 11 випадках. Разом з тим бачимо, що для творців цього політико-правового акта поняття «волі» було ширшим від означення «вольність». Якщо під останнім розуміли правові, політичні, військові та економічні привілеї козацького та інших станів України, то під Волею розуміли насамперед свободу народу («*свобода* пом'янутого народу козацького», «народ *вольний* малоросійський», «народ *вольний* козацький, собою нікогда незавоеваний»). При цьому поняття Волі кореспондується з поняттям Свободи («Войско Запорожское, не отчаеваючися желаемой себе *свободи*, «*свободити* отчизну нашу Малую Россию, от *невольничого* ярма московського», «*висвобождением* отчизны от іга московського»). Творці політико-правового акта 1710 року впроваджували ідеї «світського» вільнодумства у міжнародні відносини, що було відгомонам ідеології європейської Реформації¹.

Порівн.: Любашенко В. Елементи вільнодумства в ідеології ранньої Реформації в Україні // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. Зб. наук. праць / Відп. ред. Є. Гринів. – К., 1991. – С. 52–76. 1

На початку XVI століття італійський мислитель Нікколо Макіавеллі¹ писав: «Роздивляючись порядки, що встановлені у місті Римі, й те, які обставини привели його до досконалості, я відзначу, що автори, які писали про республіки, твердили про існування трьох видів правління, а конкретно: монархія, аристократія і народне правління (демократія)... Добрими видами правління є три, що названі вище, а поганими – три, які залишилися, що походять від трьох перших і так наближені до них, що з легкістю переходять одне в одного: монархія легко стає тиранією, аристократія легко перетворюється на олігархію, народне правління без зусиль стає розхлябаністю (охлократією – владою натовпу). Отже, якщо законодавець встановлює в місті один з трьох перелічених видів правління, він встановлює його на короткий час, оскільки не існує способу перешкодити тому, щоб він обернувся на свою протилежність, бо в цьому разі хороше й погане дуже близько перебувають одне від одного. На моє переконання, всі названі види правління погані: перші три – через короткочасність свого існування, наступні три – через те, що погані самі по собі. Знаючи про це, мудрі законодавці уникали йти за якимось одним із них у чистому вигляді та віддавали перевагу такому правлінню, в якому б різні види були змішані, вважаючи такий спосіб правління міцнішим і надійнішим, адже існуючи разом, монархія, аристократія та народне правління стежать одне за одним. Із тих, хто створив схожий вид правління, найбільше прославився Лікурґ, який, встановлюючи в Спарті закони, надав певні функції монархам, аристократам і народу й поклав тим самим початок такому виду правління, який проіснував більше восьмиста років і приніс для цієї держави велику славу та спокій»².

Яким же планувався політичний устрій України та її «вид правління» (за Н. Макіавеллі) згідно з «Пактами і Конституціями законів і вольностей Війська Запорозького...»? Історик Омелян Пріцак зауважував, що ст. 6-та акта 1710 року визначала

1 Нікколо Макіавеллі (*Niccolm Machiavelli, 1469–1527 pp.*) – італійський мислитель, політичний діяч.

2 *Макиавелли Н.* Избранные произведения. – М., 1982. – С. 213–214.

«Державу Війська Запорозького як станова виборну гетьманську монархію парламентського типу»¹. Погоджуючись з таким висновком видатного вченого, звернімо пильну увагу на практику впровадження парламентського типу правління в Англії.

Один з ідеологів Англійської революції середини XVII століття Джон Лільберн у своєму маніфесті від 10 жовтня 1645 року проголошував, що «усіма розумними людьми визнається, що парламент має повноваження відмінити старі закони і видавати нові, й публікувати їх. Але деякі закони не можуть бути відмінені ним, оскільки вони утворюють основний закон, яким керуються всі общини Англії та яким, зрозуміло, зв'язаний і сам парламент, так само як і всі інші. І хоча завдяки своїй законодавчій владі він має право видавати закони, все ж від жодної вільної людини в Англії не можна вимагати, щоб вона їх знала перед тим як вони будуть опубліковані; разом з тим очевидно, що ніхто не може бути покараний за те, що керується чинними опублікованими законами, хоч би ці закони парламент вважав такими, що протиставляються своїм привілеям, якщо тільки про це ним не буде публічно заявлено... Має бути добре відомо і самому парламенту, що його влада обмежена тими, хто його обирав, і що він повинен робити не те, що йому заманеться, а те, що він мусить робити, тобто піклуватися про благо народу, а не шкодити йому. Забуття цього основного закону є найбільшою небезпекою, яка тільки може бути, оскільки це веде до свавілля й насилля, загрожує загальною погібеллю. ...Усі вільні люди Англії обирають згідно з правом рицарів і міщан і посилають їх у парламент, і цих депутатів мають слухатися всі общини Англії»².

28 жовтня 1647 року в Англії був ухвалений важливий у контексті аналізу європейської політико-правової думки раннього нового часу документ під назвою: «Народна угода в тому вигляді, як вона була презентована військовій раді»³. Це була, по суті,

Пріцак О. Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік / Перекл. з лат. М. Трофимука. – К., 1994. – С. 7.
 Лильберн Дж. Памфлети. – М., 1937. – С. 34–47.
 Законодательство Английской революции 1640–1660 гг. / Сост. Н. П. Дмитриевский. – М.; Л., 1946. – С. 117.

конституційна угода, що регламентувала права загальнонаціонального Парламенту. У її преамбулі зазначалося: «Оскільки причинами нашого гноблення в попередній час і руїну, з яких ми ледве вийшли, були, з одного боку, відсутність постійних скликань народних представництв, а з другого – перепони, які ставилися перед цими представництвами, то ми вирішили за спільної згоди вжити заходів до того, щоб віднині наші представники не перебували в непевності стосовно часу їхнього скликання і не були безсилами для здійснення мети, для якої вони були скликані»¹.

Стаття 1-ша англійської Народної угоди проголошувала, що англійський народ, «який зараз дуже нерівномірно розподілений для виборів своїх представників у парламент між графствами, містами і містечками, має бути розподілений більш рівномірно на основі кількості населення. Деталі щодо дати, місця і способу обрання мусять бути погоджені до закінчення повноважень нині чинного парламенту»². У ст. 3-й відзначалося, що вибори в парламент відбуватимуться кожні 2 роки, зокрема у «перший четвер березня кожного другого року». Важливою була ст. 4-та, де йшлося про повноваження парламенту та його представників, «які підлягають лише їхнім виборцям і поширюються, незалежно від згоди чи сприяння якої-небудь іншої особи чи осіб, на встановлення й скасування посад і судів, на призначення, звільнення і нагляд за чиновниками й посадовими особами усіх рангів, на оголошення війни і укладення миру, на укладення договорів з іноземними державами і загалом на всі права, які виборці не зберегли (прямо чи опосередковано) за собою, а саме: а) право законодавства в релігійній сфері та відносно способу богослужіння не передається нами зовсім ніякої чоловічої влади, оскільки ми не можемо уступати чи перевищити, без допущення гріха, ні букви в тому, що наша совість визнає Божою волею. Але спосіб публічної настанови нації надається компетенції представників

1 Законодательство Английской революции 1640–1660 гг. / Сост. Н. П. Дмитриевский. – М.; Л., 1946. – С. 118.

2 Там само.

за умови, що не буде застосований примус; б) несумісно з нашими свободами примушувати чи насильно забирати на воєнну службу під час війни. А тому ми не дозволимо робити такий набір нашим представникам...». У заключній частині англійської Народної угоди говорилося: «Ми оголошуємо, що це – наші природні права і що ми погодилися і вирішили захищати їх усіма нашими силами, проти всякої протидії, звідки б вона не йшла. Нас зобов'язує до цього не тільки приклад наших предків, кров яких часто проливалася марно задля поновлення вольностей і які втрачали плоди своїх перемог через брехливі домовленості, але й наш власний досвід, бо хоча ми і довго чекали, і дорого заплатили за своє право проголошувати ці прозорі принципи управління, однак ми були поставлені в залежність у затвердженні наших миру і свободи від того ж таки, хто намагався повернути нас у рабство і привів нас до жорстокої війни»¹.

Англійський Білль про права, який було ухвалено в результаті «Славної» революції 1689 року, проголошував «для поновлення і підтвердження своїх споконвічних прав і вольностей наступне: 1) що претензії на владу призупиняти закони чи виконання законів королівським повелінням, без згоди парламенту незаконні; 2) що претензії на владу позбавленої від законів чи виконання законів королівською поведінкою так, як ця влада присвоювалася і застосовувалася в недавній час, незаконні; ... 8) що вибори членів парламенту мають бути вільними; 9) що свобода слова, виступів і всього того, що відбувається у парламенті, не може давати приводу до переслідувань чи бути предметом розгляду в якому-небудь суді чи місці, крім парламенту; ... 13) і що для запобігання всіляким зловживанням і для вдосконалення, зміцнення і збереження законів парламент мусить скликатися доволі часто»².

Див.: Народное соглашение в том виде, как оно было представлено военному совету (1-я редакция) 28 октября 1647 г. // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX ст. – М., 1957.

Билль о правах // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII – XIX вв. – М., 1957. – С. 145–147.

Американський дослідник світового конституціоналізму Грег Рассел зазначав, що на основі положень Білля про права 1689 року можна зробити висновок про те, що англійська революція ставила за мету не тільки захист права власності (у вузькому розумінні), а й установлення тих свобод, які, на думку лібералів, відіграють першорядну роль у формуванні почуття людської гідності та системи моральних цінностей. «Права людини», що перелічені в англійському Біллі про права, з часом були проголошені за межами Англії. Особливо, як зазначав учений із Сполучених Штатів Америки, слід відзначити вплив Білля про права на американську Декларацію незалежності 1776 року і французьку Декларацію прав людини і громадянина 1789 року¹.

Поза тим, впевнені, що Білля про права 1689 року вплинув не лише на ухвалення американської та французької політичних Декларацій кінця XVIII століття, а й певним чином підштовхнув творців «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» до конституціоналізації Загальної (Генеральної) Ради як своєрідного українського парламенту, а також визначення її повноважень. «...Такове право, которое меетъ быти вечне в Войску Запорожскомъ заховано, абы в ѡтчизне п[а]шой первенствующими были советниками енералная старшина, такъ респектомъ урядовъ ихъ первоначальныхъ, яко и уставичной при гетманахъ резиденції; по нихъ засъ обыклымъ порядкомъ послідуєчій полковники городовіе, подобнымъ же публичныхъ советниковъ характеромъ, почтенны нехай будуть; надто з кожного полку по єдной значной, старинной, благоразумной и заслужоной особи меють быти до *общой Рады* енералній советники»², – зазначалося в ст. 6-й документа. При цьому, так само як і англійський Білля про права 1689 року, що встановлював вільні вибори до парламенту, український політико-правовий акт 1710 року

декларував, що обиратиметься по одній «значній, старинной, благорозумной и заслужоной» особі від «кожного полку» як адміністративної одиниці до «общой» Ради.

Окрім того, якщо в Англії королівська влада обмежувалася парламентом, то в «Пактах і Конституціях законів і вольностей Війська Запорозького...» йшлося про обмеження гетьманських повноважень членами української Ради – «генеральними советниками»: «...Зъ которыми всеми енералными особами, полковниками и енералными советниками должень будетъ теперешный ясневелможный гетманъ и его сукцессорове о цилости ѡтчизны, о добре оной посполитомъ и о всякихъ дилехъ публичныхъ радитися, *ничого, без ихъ соизволенія и совету приватною своєю владою не зачинати, не установляти и в skutокъ не приводити*».

Аналогічно до положень англійських Народної угоди 1647 року та Білля про права 1689 року про постійність та черговість скликань парламенту, український політико-правовий акт 1710 року встановлював періодичність скликань Ради: «назначаються три енералные в каждомъ року Рады, меючієся в резиденції гетманской ѡтправовати: первая о Рождестве Х[ри]стовомъ, другая о Воскресеніи Х[ри]стовомъ, третья о Покрове Пр[є]святой Б[огороди]цы...»

1 Грег Рассел. Конституционализм: опыт Америки и других стран // Материалы о демократии: www.infousa.ru/government/dmj.

2 РДАДА. – Ф. 124, оп. 2, 1710 р., спр. 12, арк. 2–12 зв. Ориг. Копія: ЦДАК України. – Ф. 2236, оп. 2, спр. 10, арк. 4–15; Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / Підгот. О. Вовк // Архіви України. – № 3–4. – 2010. – С. 145–166.

Заключне слово

алекого 1710 року, тобто більш ніж 300 років тому, козацькими інтелектуалами та військовими діячами на чолі з гетьманом Пилипом Орликом було впрацьовано й укладено визначний у розвитку тогочасної політико-правової думки документ. Йому судилося увійти, насамперед до української історіографічної традиції, під такими промовисто-визначеними назвами, як Конституція 1710 року, Державна Конституція, Конституція Пилипа Орлика, Бендерська конституція, Козацька конституція, Конституція Української Гетьманської держави, Конституція Війська Запорозького тощо.

Самі ж творці цього вікопомного документа користувалися скромнішими назвами: *Пакти і Конституції* – латиною, *Договори і постанови, Договір, Елекційний акт* – українською мовою. Окрім того, у XVIII столітті його сприймали ще і як *Хартію*, очевидно, маючи за взірець знамениту англійську Велику Хартію Вольностей. Напевно, творці української «славної хартії» 1710 року були ознайомлені (або, принаймі, знали про їхнє існування) не лише з англійською Хартією Вольностей 1215 року, австрійською Золотою буллою 1356 року та нідерландським Актом про зречення 1571 року, а й зі змістом англійських Народної угоди 1647 року, Актом про краще забез-

печення свободи підданого («*Habeas Corpus Act*») 1679 року та Біллем про права 1689 року.

Історики права ранньомодерної доби дійшли висновку, що наприкінці XVII століття в Англії були ухвалені важливі акти, які завершили побудову європейської «конституційної будівлі». Зокрема, Біль про права 1689 року остаточно визнав парламент законодавчим органом, що періодично скликався. Біль також заборонив королеві призупиняти дію законів та робити витяги з них, втручатися у вибори й порушувати свободу дискусій у парламенті. Окрім того, встановлювалися окремі гарантії прав особистості, що обмежували свавілля королівської адміністрації. У Біллі про права, який було ухвалено англійським парламентом у результаті Славної революції 1688 року, відверто проголошувалося, що верховну владу має народ, а не король.

Український елекційний (тобто, виборчий) акт 1710 року мав широке застосування, адже визначав взаємовідносини між головними суб'єктами політичної системи Козацької держави – гетьманом і козацькою старшиною. Водночас він став маніфестом до міжнародної спільноти, який *post factum* публічно оголошував про причини відмови Українського гетьманату від політичної зверхності Московського царства та вказував на мотивації її переходу під протекторат Шведського королівства. З точки зору історії права, цей документ можна назвати ще й зводом узаконених та звичаєвих норм, що у разі відвоювання Лівобережної (включно із Запорозькою Січчю) та Правобережної України відповідно в Росії й Польщі регулював би діяльність державної влади, в т. ч. конституював (узаконював) територіальний, політичний, економічний, фінансовий, правовий, судовий та церковний устрій об'єднаної країни, а також визначав права й обов'язки її станів.

Зрозуміло, що безпосередніми політичними джерелами «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» стали оригінали та копії текстів договорів (їхні проекти, дипломатичні «інструкції», а також окремі універсали) гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького,

Павла Тетері, Івана Брюховецького, Павла Дорошенка, Івана Самойловича й, особливо, Івана Мазепи з монархами Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії, Кримського ханства та Шведського королівства. Однак творці документа керувалася не тільки вітчизняною традицією та воєнно-політичною необхідністю, а й відштовхувалася від теоретичних напрацювань і практики тогочасного конституціоналізму європейських країн. При цьому Пилип Орлик та його сподвижники взували на провідні філософсько-політичні теорії Томи Аквінського, Нікколо Макіавеллі, Жана Бодена, Френсіса Бекона, Юстиніана Ліпсія, Йоганна Альтузія, Джона Локка, Гуго Гроція, Фернандеса Суареса, Самуїла Пуфендорфа та інших мислителів того часу, які так чи так використовували ідеї античних філософів Платона й Арістотеля.

Якщо державницька теорія давньогрецького філософа Платона сягнула своєї довершеності у концепції Справедливості, то Арістотель, а за ним й Бенедикт Спіноза, вважали, що суспільство має обмежувати владу і виганяти з неї тих, хто захоплює здійснення правосуддя в свої руки – як нігілістично налаштованого злочинця чи анархіста, так і потенційного тирана. Згодом англійці Томас Гоббс і Джон Локк розвинули цю ідею, відзначаючи, що закони і політика не тільки обмежуються рамками суспільного договору, а й базуються на цьому договорі та повинні служити на благо всього суспільства в цілому і в інтересах його кожного окремого члена.

Козацький проект Ідеальної держави складався зі вступу-преамбули, 16-ти статей та присяги новообраного гетьмана. За окремим законом, який вписувався до «Пактів і Конституцій Війська Запорозького...», проголошувалася станова республіка у формі Гетьманату. Виборна Генеральна (Загальна) Рада та обраний на ній правитель-гетьман ставали водночас законодавчим, контрольним і розпорядчим вищими владними органами. Кримінально-судові справи відходили до компетенції Генерального військового суду, фінансові – Генерального скарбу.

Політико-правовий акт 1710 року відображав світоглядні цінності вітчизняної інтелектуальної та військової еліти на переломі XVII–XVIII століть. Його укладення засвідчило прагнення українців унормувати життя за власними звичаями, традиціями і законами. Разом з тим він враховував інтереси не лише козацтва (гетьман; старшина – генеральна, полкова та сотенна; генеральні «радники»; реєстрові, низові та прості козаки; козацькі дружини, вдови та «осиротілі сім'ї»; сердюки та компанійці; дворові гетьманські та старшинські «слуги»), як провідної верстви Українського гетьманату, а й регламентував життєдіяльність інших його станів – духовенства, міщанства, купецтва та селянства. Усі ці категорії населення тогочасної України творцями документа об'єднувалися у поняття «народ».

Через досягнення Божественності, Справедливості й Волі автори «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» бачили втілення головного політичного та ідеологічного, але, на жаль, ілюзорного проекту свого життя – створення Ідеальної держави на сході Європи. Поза тим, ідеї та ідеали, що продукувалися тогочасними козацькими інтелектуалами, продовжували жити і в наступні роки. Зокрема, вони знайшли відгук у ряді документів пізнішого часу, зокрема, «анонімній записці» (т. зв. Мала Конституція) 1720-х років з канцелярії лівобережного гетьмана Івана Скоропадського, політичних виступах Григорія Полетики, політико-філософських вченнях Якова Козицького та Григорія Сковороди, «Історії Русів», а також інших філософських праць, політико-правових проектах і публіцистичних трактатах XVIII–XIX століть.

ДОДАТОК¹

Пакти і Конституції законів [і] вольностей Війська Запорозького між ясновельможним Паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між Генеральними старшиною, Полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах.

В ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Бога, славленого в Тройці.
Нехай станеться на вікопомну пам'ять та славу Війська Запорозького і всього народу малоросійського.

Дивний і невідомий у долях своїх Бог, милосердний і довготерпеливий, праведний у покарах, як завжди від початку видимого

¹ Російський державний архів давніх актів у Москві (далі – РДАДА Москва). – Фонд 124, опис 2, 1710 р., справа 12, аркуш 2–12 зв. Оригінал. Копія: Центральний державний історичний архів у Києві (далі – ЦДАІАК України). – Ф. 2236, оп. 2, спр. 10, арк. 4–15; Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. Підготувала О. Вовк // Архіви України. – № 3–4. – 2010. – С. 145–166. *Переклад з книжної української мови зробив Валерій Шевчук у сучасному виданні: Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори.* – К., 2006. *Узгоджено з перекладом з латинської мови Мирослава Трофимука за виданням: Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік.* – К., 1994. *Оригінал латинською мовою: Національний архів Швеції.* – Фонд «Cosasica», Ч. 1. *Фотовідбиток див. у виданні: Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття) / Упор. Ю. Савчук.* – К., 2008. – С. 124–127. Див. також: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генеральского писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / Изд. О. Бодянского. – Москва, 1847. *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII–XVIII ст. // Український археографічний збірник. – Т. III. – К., 1930. – С. 38–42.

сього світу, винищує на праведнім мірилі свого правосуддя одні держави, а інші за гріхи та беззаконства смиряє, одні уярмлює, інші визволяє, одні підносить, інші скидає долі. Так і народ бойовий стародавній козацький, котрий раніше називався козарський, спершу був піднесений безсмертною славою, просторим володінням та рицарськими відвагами, якими не тільки довколишнім народам, а й самій Східній державі був страшний на морі й на землі, і то так далеко, що цісар східний, бажаючи його собі довечно примирити, з'єднавав подружнім союзом синові своєму каганову дочку, тобто князя козарського. Потім, славлений у вишніх, той-таки праведний суддя Бог через примножені неправди та беззаконня, покаравши численними карами той козацький народ, низив, змірив і ледве не нічною руїною скинув доли, нарешті підкорив військовою зброєю Польській державі через Болеслава Хороброго та Стефана Баторія, королів польських. І хоч невідомий і постійний у правосудді своїм Бог, караючи, покарав рідних наших предків незчисленними тягарями, однак, не до кінця прогнівлюючись і довіку не ворогуючи, а бажаючи вивести згаданий козацький народ до першопочаткової волі із підтяжного на той час польського панування, висунув ревного оборонця святого православ'я, стародавніх прав та вольностей військових Вітчизни, подвижного гетьмана, славної пам'яті Богдана Хмельницького, котрий при його всесильній допомозі, при незламному сприянні найяснішого короля, його милості, шведського, безсмертною та вічно достойною пам'яті Карла Десятого і при повній підтримці зброї Кримської держави та Війська Запорозького, а при своєму доброзумному промислі, визволивши працями та відвагами з польського підданства Військо Запорозьке та уярмлений і утиснений малоросійський народ, піддався з ним добровільно під самодержавну руку великих госуларів, царів та великих князів, повелителів російських, сподіваючися, що Московська держава, як з нами єдиновірна, дотримає обов'язків своїх у договорах та статтях, відбитих та присягою стверджених, і вічно збереже Запорозьке військо та вільний народ малоросійський непорушно при правах та вольностях під своєю обороною. Але після смерті того, славної пам'яті, гетьмана Богдана Хмельницького, коли та Московська держава численними винайденими способами намагалася надвередити і до решти зруйнувати військові права та вольності, які сама

ж потвердила, і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невольничче ярмо, тоді, скільки Військо Запорозьке в тому терпіло, стільки вимушене було кров'ю та відвагою боронити цілість своїх прав та вольностей і до такої оборони сам Бог-помститель нахилив. Напоследок, коли вже оце тепер, за гетьмана, славної пам'яті небіжчика, ясновельможного Іоанна Мазепи, згадана Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом за добро, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби і за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги і воєнну криваву працю хотіла неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати, Військо Запорозьке Низове викоренити і ймення його навіки згладити, чого явні були і під сей час знаки, докази й початки. Тоді вищезгаданий, славної пам'яті, гетьман ясновельможний Іоанн Мазепа, поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни, прав та вольностей військових, а бажаючи щирим жаданням бачити в дні свого гетьманського володіння і залишити квітучою і неповненою ту ж таки Вітчизну, милу матір нашу, та військо Запорозьке городове й низове, після смерті своєї для вікопомної пам'яті імені свого не лише в непорушних, а й у розширених і розмножених вольностях, віддався в незламну оборону найяснішого короля, його милості шведського Карла Дванадцятого, який за особливим промислом усемогутнього Бога вступив на Україну зі своїми військами, тим послідуєчи й наслідуючи попередника свого, славної пам'яті, звияжного гетьмана Богдана Хмельницького, який з найяснішим шведським королем, його королівської величності однойменним дідом Каролем Десятим, погоджуючись одностайно та промислами військовими на визволення Вітчизни своєї від польського тодішнього підданства, не меншу мав поміч у своїх замислах, прагнучи розірвати польські сили. І хоч невідомі долі Божі такі ревні наміри небіжчикові, за приводом звісної відміни воєнної фортуни, не лише не здійснили, а й самого тут, у Бендері, прикрили смертельним декретом, однак осиротіле після смерті свого найпершого реймента Запорозьке Військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, його милості, шведського, і в праведній нашій справі, яка мала звичай тріумфувати, поста-

новило на підпертя її і для ліпших військових порядків та проводу, на спільну раду генеральної старшини, наслідуючи і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, обрати собі нового гетьмана, на обрання якого призначити термін, як і належне тому елекційному актові місце під Бендером, з'єдналося на загальну Раду з керівником своїм паном Костянтином Гордієнком, кошовим отаманом. Тоді всі загалом із генеральною старшиною та послами від Війська Запорозького та Низового, що лишається біля Дніпра, знісшись, за давніми звичаями і за військовими правами обрали собі вільними одноголосними голосами гетьманом його милість пана Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції найяснішої королівської величності під московськими самодержцями, осмілювалися присвоювати собі, над слухність і право, самодержавну владу, якою були значно надвередили давні порядки, права та вольності військові не без всенародного утяження, отож ми, генеральна старшина тут присутня, і ми, отаман кошовий із Військом Запорозьким, запобігаючи надалі такому безправству, найбільше під сей для того діла вигідний час, коли Військо Запорозьке вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її кріпко й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових, домовилися й постановили з ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, нововибраним гетьманом, аби не тільки його вельможність, при щасливому своєму гетьманському володінні, непорушно дотримував усіх тих, що тут їдуть написані, пунктів, договорів та постанов, собою поприсяжених, а також щоб вони були дотримані й збережені неодмінно і за інших, що будуть потім, гетьманів. Вони мають у собі таке.

1

Оскільки між трьома богословськими добродійностями перша є віра, тож у першому сьому пункті належить почати діло про святу православну віру східного сповідання, якою раз звияжний козацький народ був просвічений у столиці апостольській константинопольській ще за володіння козарських каганів, так

і тепер, триваючи в ній непорушно, не хитався ніколи жодним іншовір'ям. І не таємниця се, що славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький із Військом Запорозьким ні за то інше, а тільки за військові права й вольності піднявся й підняв праведну війну супроти Річі Посполитої польської, а в першу чергу за святу православну віру, яка всілякими утяженнями була присилувана від польської влади до унії з римським костелом, і ні задля чого іншого добровільно піддався, із тим Запорозьким Військом та народом малоросійським у протекцію Московської держави, а тільки задля православної одновірності. Через се теперішній новообраний гетьман, коли Господь Бог, кріпкий та сильний у бранях, пособить щасливою зброєю найяснішому королеві, його милості, шведському визволити Вітчизну нашу Малу Росію від невільничого московського ярма, має й повинен буде у першу чергу дбати та міцно поставати, аби жодне іншовір'я до Малої Росії, Вітчизни нашої, не було запроваджено, а коли десь чи таємно, а чи явно могло виявитися, тоді владою своєю має його викорінювати, не допускати проповідуватися і розширюватися йому, іншовірцям співжиття на *Україні*, а найбільше лиховірності жидівській, не давати дозволу і на те класти все дбання, щоб була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського трону константинопольського з примноженням хвали Божої, святих церков, а із навчанням у вільних науках малоросійських синів розширялася і, наче крин у терні, процвітала поміж навколишніх іншовірних держав. А для більшої поваги першоначального в Малій Росії митрополічного престолу кийівського і для кращого управління духовних справ, має той-таки ясновельможний гетьман після визволення ним Вітчизни від московського іґа, вправити в апостольській константинопольській столиці первісну екзаршу владу, щоб через те поновилися подання і синівське послушення згаданому апостольському константинопольському трону, від якого євангельською проповіддю має бути просвічена і зміцнена у святій католицькій вірі.

2

Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Речі Посполитої польської

і від Московської держави передусім у тому: які відійшли по ріку Случ за гетьманства, славної пам'яті, Богдана Хмельницького, були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Річі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені – має про те ясновельможний гетьман старатися при трактатах найяснішого короля, його милості, шведського і кріпко, скільки Бог сили пошле, поставати, де належатиме, а передусім писати про се до найяснішого маєстату, його королівської величності, шведського, як оборонця і протектора нашого, щоб його величність не допускав нікому не тільки прав та вольностей, а й військових кордонів пошкоджувати й собі привласнювати. Над те має той-таки ясновельможний гетьман після закінчення, дай Боже, щасливої війни впросити у королівської величності шведської такого трактату, щоб його величність та його спадкоємці, найясніші королі шведські, титулувалися постійними протекторами *України* і залишалися такими на ділі для більшої кріпості Вітчизни нашої і для збереження її цілості в наданих правах та кордонах. Також і про те має писати ясновельможний гетьман до найяснішого королівського маєстату, щоб у трактатах його величності з Московською державою було й таке викладене, щоб як невільників наших, які тепер у Московській державі перебувають, було нам вільно повернено після закінчення війни, так і винагороджено і слушно поповнено всі починені від Московської держави у теперішню війну на *Україні* шкоди. А особливо про те просити і дбати має в найяснішій королівській величності, щоб було всіх звільнено і до нас повернено наших невільників, які залишаються в державі його ж величності.

3

Оскільки нам завжди потрібна сусідська приязнь Кримської держави, від якої не раз засягало допомоги Військо Запорозьке для своєї оборони, отож, скільки під сей час буде можливо, має ясновельможний гетьман із найяснішим ханом, його милістю, кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегатії та підтвердження постійної приязні, на яку оглядаючись, довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі *України* і її будь у чому насильствувати. А після закінчення війни, коли Господь Бог посприє,

при бажаному і задовільному для нас мирі, новообраному гетьманові осісти в своїй резиденції, а по тому кріпко й невсипуще стергти того. Має він бути зобов'язаний посадою свого уряду, аби ні в чому приязні та побратимства з Кримською державою не порушували свавільні легковажні люди з нашого боку, які звикли розривати і руйнувати не тільки сусідську згоду та приязнь, а й мирні союзи.

4

Військо Запорозьке Низове, як заслужило собі безсмертну славу численними рицарськими відвагами на морі й на землі, так не меншими було збагачено для спільного свого пожитку та промислів наданнями, але Московська держава, винаходячи всілякі способи для утиснення та знищення його, побудувала на власних військових ґрунтах та угіддях чи городи Самарські, чи фортеці на Дніпрі, тим бажаючи тому Війську Запорозькому Низовому учинити перешкоду в рибних та звіриних промислах, тим створило праволомство і пригнічення. Нарешті військове гніздо, Запорозьку Січ, розорило військовим наступом. Отож після щасливого, дай Боже, закінчення війни (коли тепер згадане Запорозьке Військо не очистить тих ґрунтів своїх і Дніпра од московського насильства і себе не задовольнить) має ясновельможний гетьман, при трактуванні найяснішого короля, його милості, шведського з Московською державою про мир, про те дбати, щоб Дніпро від городків та фортець московських; так і ґрунти військові було очищено від московської посесії і до первісної області Війська Запорозького повернено, де надалі не тільки не має ясновельможний гетьман дозволяти ані фортець будувати, ані городів фундувати, ані слобід осаджувати і в будь-який спосіб ті військові угіддя пустошити, а й буде зобов'язаний до їхньої оборони чинити всіляку поміч Війську Запорозькому Низовому.

5

Город Терехтемирів, оскільки здавна до Війська Запорозького Низового належав і називався його шпиталем, хай і тепер отож, після визволення, дай Боже, Вітчизни від Московського підданства, має ясновельможний гетьман те місто повернути Запорозькому Низовому Війську з усіма угіддями й перевозом на Дніпрі, що там є, побудувати в ньому шпиталь для старих зубожілих

і ранами покалічених козаків військовим коштом і з нього має бути їм харч та одежа, промисел. Також Дніпро увесь згори від Переволочної вниз, перевіз Переволочанський і саме місто Переволочну з містом Керебердою і ріка Ворскло з млинами, які є в Полтавському полку, і козацьку фортецю із належним до неї, має ясновельможний гетьман, а після нього наступні наслідники того гетьманського уряду зберегти при Запорозькому Війську, згідно з давніми правами і привілеями, нікому з духовної і світської влади не допускаючи і не дозволяючи забивати й будувати там, на Дніпрі, від Переволочної езів, заводити ставів та ловитов рибних, особливо в полі мають належати на вічні часи ріки, річки та всілякі прикмети аж по самий Очаків ні до кого іншого, тільки до Війська Низового Запорозького.

6

Коли в самодержавних державах заховується хвалебний і корисний суспільному станові порядок, той порядок завше, як у війні, так і у мирі, звичайно відправляють приватні її публічні Ради для спільного добра Вітчизні, в яких самі самодержці ведуть перед своєю присутністю, кладучи без заборони своє зізволення на спільні міністрів своїх та радників рішення та ухвали, а чому б у вільнім народі не мав би бути збережений такий добрий порядок, який був, либонь, у Війську Запорозькому при гетьманах перед сим неодмінно, згідно з давніми правами та вольностями? Однак, коли деякі Запорозького Війська гетьмани, привласнивши собі неслухно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладно таке право: «Так хочу, так повеліваю!»¹ – то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні в Запорозькому війську незлагоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження, насильне й купне легке розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства. Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке військо домовилися і постановили з ясновельможним

Дослідник М. Трофимук відзначав, що у даному разі П. Орлик цитував популярні рядки римського сатирика Децима Юнія Ювенала (60–130 рр.): «*Sic volo, sic jubeo, sit pro ratione voluntas*» – «Я так хочу, я повеліваю, нехай моє бажання стане мотивацією».

гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути збережене постійно в Війську Запорозькому, щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина, як за респектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідує городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до загальної Ради генеральні совітники з кожного полку по одній значній, старовинній, добrorозумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не приводити. Тому тепер, при гетьманській елекції, за одноголосною всіх радою й ухвалою призначаються три генеральні в кожному році Ради, які мають відправлятися в гетьманській резиденції: перша на Різдва Христове, друга на Воскресіння Христове, третя на Покрову Пресвятої Богородиці, на які мають і повинні бути не тільки пани полковники зі своєю старшиною та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й послі Війська Запорозького Низового для прослуховування і рішень після прислання до себе від гетьмана розпорядження прибувати, не порушуючи аж ніяк призначеного терміну. А де що тільки буде, від ясновельможного гетьмана запропоновано до загальної ради, про те всім добропорядно, без жодного приватного свого й чужого порядку, респектів, без душегубної заздрості та ворожнечі, зобов'язані будуть радити так прозріливо, щоб нічого не було в тих радах до применшення гетьманської честі, до публічного утяження та розору і, не дай Боже, пагуби Вітчизні. А коли б на ті вищеоголошені терміни для генеральної старшини трапилися якісь публічні справи, які потребували б швидкого управління, справлення та відправлення, то ясновельможний гетьман матиме силу та волю, за порадою генеральної старшини, такі діла управляти й відправляти своєю гетьманською повагою. Також, коли якісь листи трапляються із закордонних сторонніх держав, ординовані до ясновельможного гетьмана, то про них має оголосити його вельможність генеральній старшині, й відповіді, які відписува-

тимуться, освідомлювати не утаюючи ніяких листовних кореспонденцій, особливо закордонних і тих, які можуть пошкодити вітчизняній цілості й загальному добру. А щоб була конечна надія в секретних та публічних радах між ясновельможним гетьманом та генеральною старшиною, з полковниками та генеральними радниками, має бути кожен із них при посіданні свого уряду виконати на вірність і у Вітчизні на зичливість до рейментаря свого на збереження повинностей своїх, які тільки до уряду якогось належатимуть, формальну присягу згідно з клятвою, публічно ухваленою. А коли б щось було б помічено в ясновельможного гетьмана супротивного, негаційного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді та ж таки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами, чи то приватно, чи, вкаже на те належна і невідправна потреба, публічно, на Раді його вельможності виказати і з'явити про порушення прав та вольностей вітчизняних без применшення і найменшого ушкодження високого рейментарського гонору. На такі викази не має ясновельможний гетьман вражатися і чинити помсти, а дбатиме такі недолади справити. Особливо генеральні радники, кожен із них у своєму полку, з якого на дорадництво вибрані, сильні будуть, разом із паном полковником городовим, доглядати порядків і ними спільною радою управляти, постаючи за кривди й утяження людські. І як генеральна старшина, полковники й генеральні радники мають належно шанувати ясновельможного гетьмана, належить їм виявляти честь і віддавати послушество, так і ясновельможному гетьманові взаємно шанувати їх і утримувати за товариство, а не слуг та робітних підлеглих, не примушуючи їх навмисно для приниження осіб до публічного негречного упослідження перед собою стоянням, окрім того, коли потреба вкаже.

Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж чернею чи то б гонор гетьманський зважився б образити, чи в якумсь іншому ділі провинитися, то таких перступників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу, чи кримінальну, чи некримінальну

здати на військовий генеральний суд і який у нього випаде нелицемірний і нелицеглядний декрет, такий кожен перекупник має й понести.

8

Тії ж генеральні особи, які належно резидують при гетьманському боці, мають доносити ясновельможному гетьману всілякі військові справи, які до чийого чину й повинності належатимуть, і відбирати декларації, а не приватні домові слуги, яких до жодних справ, доповідей та діл військових не використовувати.

9

Оскільки перед цим у Війську Запорозькому завжди бували генеральні підскарбії, які завідували військовим скарбом, млинами та всілякими належними до скарбу військового приходами та повинностями і ними з гетьманського відома керували, то й тепер такий порядок установлюється загальним договором і неодмінно узаконюється, аби після звільнення, дасть Бог, Вітчизни нашої з московського ярма, був обраний увагою гетьманською і з загального зведення генеральний підскарбій, людина значна і заслужена, маєтна й добросовісна, який мав би в своєму догляді військовий скарб, завідував млинами і всілякими військовими приходами і повертав їх на публічну військову потребу з відомом гетьманським, а не на свою приватну. А сам ясновельможний гетьман до військового скарбу й приходів, які до нього належать, не має належати і на свій персональний пожиток вживати, а задовольнятися своїми оброками та приходами, які кладуться на булаву та його гетьманську особу, а саме: індуктою, Галицьким полком, сотнею Шептаківською, добрами Почепівськими й Оболонськими та іншими витратами, які здавна ухвалено й постановлено на уряд гетьманський. А більш ясновельможний гетьман маєтностей, добр військових не має самовладне собі привласнювати та іншим, менш у війську заслуженим, а найбільше ченцям, попам, бездітним вдовам, урядникам посполитим і військовим дрібним слугам своїм гетьманським та особам приватним з уваги до них не роздавати. І не тільки до боку гетьманського має вибиратися поприсяжений генеральний підскарбій для догляду військового скарбу і,

де гетьманська резиденція утвердиться, там і залишатися, але мають бути по два підскарбія в кожному полку, так само поприсяжені, люди значні й маєтні за загальною полковника, військової та посполитої старшини ухвалою, які б знали про полкові й городові приходи й посполиті побори – вони мали б щороку звітувати щодо свого завідування та управління. Ці полкові підскарбії повинні будуть, маючи реляцію до генерального підскарбія, знати про належні до військового скарбу приходи у своїх полках, їх відбирати й віддавати до рук генерального підскарбія. А пани полковники так само не повинні мати інтересу до скарбів полкових, задовольняючись своїми приходами й добрами, які належать до полкового уряду.

10

Як за всякими у Вітчизні й Війську Запорозькому порядками, за посадою уряду свого має ясновельможний гетьман стежити, так найбільше має тримати й на те пильне й невсипуще око, щоб людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання. Через те, щоб пани полковники, сотники, отамани і всілякі військові й посполиті урядники не важилися панщизн та роботизн своїх приватних господарських козаками і посполитими людьми тими, які до їхнього уряду не належать і не є під їхньою персональною державою, брати до кошення сіна, збирання з піль жнива і гачення гребель примусом, чинити насилля, віднімаючи й гвалтовно купуючи ґрунти, за будь-яку вину з усього майна лежачого й рухомого оголяти, приневолювати до діл своїх домових безплатно ремісників та козаків – має те ясновельможний гетьман своєю владою заборонити, чого й сам для доброго іншим, підручним собі, прикладу має вистерігатися і так не чинити. А оскільки всілякі утяження та здирства вірним людям походять найшвидше від владолюбних на купнів, які не покладаються на свої заслуги, прагнучи неситою пожадливістю для свого приватного пожитку військових та посполитих урядів, зваблюють гетьманське серце корупціями і завдяки цьому втискуються без вільного обрання понад слушність і право чи на полковничі уряди, чи на інші посади – щодо того конечно постановляється,

щоб ясновельможний гетьман не заводився жодними, хоч і найбільшими додатками та респектами, нікому за корупції полковничих урядів та інших військових і посполитих начальств не давав і насильно на них нікого не встановлював, але завжди як військові. так і посполиті урядники мають бути вибрані вільними голосами, особливо ж полковники, а після вибрання потверджені гетьманською владою, однак елекції таких урядників мають відправлятися не без гетьманської волі. Те ж таки право мають і полковники й зберігати й не постановляти без вільного вибору цілої сотні сотників та інших урядників через корупції та будь-які інші респекти, не повинні також через своє приватне урядження їх від урядів відставляти.

11

Козачі вдови й осиротілі козацькі діти, козацькі вдови і жінки без присутності самих козаків, коли в походах, або на будь-яких будуть перебувати службах, щоб не притягалися до всіляких посполитих повинностей і не утягувалися вимаганням датків – домовлено й постановлено.

12

Не менше городам українським і від того чиниться утяження, що багато хто з жителів, які мають відбувати всілякі посполиті повинності для різних державців, духовних та світських, повідходили в посесію, а їхні посполиті, які залишилися малолюдно, мусять без жодної полегші ті ж таки двигати тяжарі, які носили на собі з допомогою відторгнених і тих, що відійшли, сіл. Через це після заспокоєння від воєнної колотнечі Вітчизни і після визволення, дай Боже, її від московського підданства, має бути встановлена через вибраних на те комісарів генеральна ревізія всіх маєтностей, які залишаються під державцями, й подана до уваги генеральної Ради при гетьмані, за якою розсудиться і постановиться, кому гідно належить, а кому не належить тримати військові добра й маєтності, і які повинності та послушенства підданські має поспільством державцям віддавати. Також і від того убогим людям посполитим примножується утяження, що численні козаки інших людей посполитих, приймаючи собі в підсусідії, охороняють так від належних їм повинностей, які кладуться на загальну тяглість

городову та сільську, а маєтні купці, захищаючись чи гетьманськими універсалами, чи полковничою та сотницькою протекцією, ухиляються від несення спільних посполитих тяжарів і не хочуть допомагати відбувати її людям убогим. Хай через те ясновельможний гетьман не забуде своїми універсалами привернути як підсусідків козацьких, так і купців до посполитих повинностей і заборонити їм протекції.

13

Столичне місто Київ та інші українські городи з маїстратами своїми в усіх правах та привілеях наданих, щоб були заховані не порушно, повагою сього акта елекційного постановляється і доручається підтвердження їх свого часу гетьманській владі.

14

А що найбільше приносили утяження посполитим людям на *Україні* передусім наїзди і підводи, а козакам провідництво, через які люди приходили до крайнього в майні своєму знищення, то тепер аби ті підводи її провідництва зовсім були залишені і щоб ніхто з переїжджих аж ніяк не важився ніде жодної підводи брати, напоїв, кормів і датків найменших вимагати, хіба хто в публічних справах і то за подорожною ясновельможного гетьмана їхатиме, але й тому без жодних поклонних датків, а дати лише підвід, скільки в подорожній буде написано. Особливо, щоб жодні особи військові та слуги переїжджі їхні, ясновельможного гетьмана, не вимагали за приватними ділами, а не військовими, підвід, кормів, напоїв, поклонів та провідників, бо через те городовим розорення, а бідним людям наноситься знищення. Однак усяка особа, великий, дрібний і найменший, за приватним своїм ділом, а не військовим, коли переїжджає без рейментарської подорожньої, має своїм коштом усюди по городах та селах послугуватися, а не вимагати і силою ніколи не брати підвід та провідників.

15

А що оренди, установлені для річної плати компаній та сердюкам і для наших військових витрат, вважаються за тяготу посполиту від усіх малоросійських обивателів, військових та посполитих, так

само за прикрість і утяження у поспільства є компанійська та сердючка станція. Тому як оренди, так і згадана станція має бути залишена і цілком знесена. Відтак хай військовий занепалий скарб реставрується та постановиться на відбування і задоволення всіляких публічних військових таки витрат. А як багато після закінчення війни ясновельможний гетьман має тримати платних компаній та піхотинців при своєму боці на послугах військових, про те на генеральній Раді буде увага й постанова.

16

Стократ убогі люди кричать і скаржаться, що як індуктарі та їхні фактори, гак і виїзні ярмаркові чинять численні понад звичай і незчисленні їм здирства, через які неможливо взагалі убогій людині вільно з'явитися на ярмарок продати якусь малу річ для покриття убожества свого або на домову потребу купити без ярмаркового платежу, а, не дай Боже, у провину якусь, хоч малу, втрапити, то випаде бути обідраному з ніг до голови від виїзних ярмаркових. Через що хай індуктарі та їхні фактори від них стільки відбирають до військового скарбу, скільки товарів, і такі ексакції, евекти та індукти, які буде вичислено в інтерцигах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям вірним убогим не чинячи найменшого здирства. Так само й виїзні ярмаркові аби вибирали повинність у кого належить, а не в убогих людей, прибулих на ярмарок з малою домовою продажею або для купівлі чогось на домашню потребу, жодних справ, не тільки кримінальних, а й поточних, не судили і здирства понад звичай не чинили людям та городовим – сприяти тому буде ясновельможний гетьман своїм добродумним дбанням та владою; йому доручаються і всі у Вітчизні нелади для премудрого справлення, права та вольності військові для непорушного збереження та оборони, договори сі та постанови для кінцевого виконання, які його вельможність зволить потвердити не тільки приписом своєї руки, а й формальною присягою і тисненням військової печатки. А присяга та в собі має таке:

Я, Пилип Орлик, новообраний Війська Запорозького гетьман, присягаю Господові Богу, славленому в святій Тройці, на тому, що будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, з давніми правами та звичаями

військовими, за зволенням найяснішої королівської величності шведської, протектора нашого, від генеральної старшини і всього Війська Запорозького тут, при боці його королівської величності, і яке біля Дніпра на Низу залишається, через посланих осіб, що ці договори й постанови, тут описані і межі мною і тим-таки Запорозьким Військом узаконені й утверджені з повною порадою на акті теперішньої елекції, по всіх пунктах, комматах та періодах незмінно виконувати: милість, вірність і старанне дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічну цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане, мати; жодних факцій не ладнати зі сторонніми державами та народами, а в середині у Вітчизні на зруйнування і хоч яке пошкодження; оголошувати усякі підступи Вітчизні, правам та вольностям військовим, шкідливі генеральній старшині, полковникам і кому належить. Обіцяю і повинність беру зберігати до вищих і заслужених у Війську Запорозькому осіб пошанування й любов до всього старшого і меншого товариства, а до переступників згідно з артикулами правними, справедливості. У цьому мені, Боже, допоможи, непорочне се Євангеліє та невинна страсть Христова. А те все підписом руки моєї власної і печаткою військової стверджую.

Діялось у Бендері, року 1710, квітня 5 дня. Пилип Орлик, гетьман Запорозького Війська рукою власною.

Список наукової та популярної літератури¹

- Авдеенко Г.* Дворянський конституціоналізм Пилипа Орлика // Государственная власть и местное самоуправление. – 2010. – № 7.
- Александров В.* Принципи устрою Війська Запорозького за Конституцією Пилипа Орлика // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 11.
- Апанович О.* Угода та Конституція Пилипа Орлика // Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – К., 1993.
- Бадяк В., Рогович М.* Державно-правові погляди Пилипа Орлика і європейські політичні теорії XVII–XVIII ст. // Державність. – 1994. – № 1/2.
- Балайчук Б.* Бендерська конституція як етап у розвитку державного устрою // Українська літературна газета. – 1960. – Ч. 6 (60); Ч. 7 (61).
- Безродний С., Уткін О.* Конституція Пилипа Орлика. Державно-політичний устрій України // Безродний С., Уткін О. Історія політичних вчень. – 2006.
- Бирзул О.* Пилип Орлик і його Конституція // Історія України. – 2008. – № 14.
- Бідзіля П., Доряна М., Красовський В.* Конституція Пилипа Орлика – перша демократична конституція України // Відродження української державності: проблеми історії та культури / Матеріали Міжнародної наукової конференції (13–16 трав. 1996 р.), Одеса. – Одеса, 1996. – Ч. 1.
- Бодафєцький М., Доброва Т.* Конституція Пилипа Орлика. – Хмельницький, 2000.
- Борщак І.* Маніфест гетьмана Орлика до європейських урядів. Текст і коротенький коментар // Українська справа. – 1922. – № 6.
- Бурдейний А.* Конституція Пилипа Орлика – великий крок України й козацтва до повної демократизації життя // Самостійна Україна. – 2006. – 27 квіт.
- Бушанський В.* Конституції Пилипа Орлика – 300 років // Віче. – 2010. – № 7.
- Василенко Н.* Конституція Филиппа Орлика // Ученые записки Института истории Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – М., 1929. – Т. 3.
- Василенко Н.* Конституція Филиппа Орлика // Василенко М. П. Вибрані твори: У 3 т. – К., 2006.
- Вертегел А., Рященко Д.* Пилип Орлик і перша конституція України // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. – К., 1992.
- Вечірко Р.* Пилип Орлик і його конституція // Генеза. – 1994. – № 1.
- Вивід прав України: документи і матеріали до історії політичної думки. – Мюнхен, 1964.
- Від Конституції Пилипа Орлика – до Конституції незалежної Української держави // Розбудова держави. – 1992. – № 5.
- Вовк О.* История одного документа: Украиноязычный оригинал Конституции гетмана Пилипа Орлика в отдельном издании вскоре впервые увидит свет // День. – 2010. – № 172–173. – 24–25 сент.
- Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепа // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т. I.
- Волков М.* Конституція Української Гетьманської держави: (Конституція Пилипа Орлика 1710 р.) // Юридичний журнал. – 2009. – № 9.
- Гайчурський В.* Американській конституції 208 років, а українській – 285: Про життя і діяльність творця першої української конституції Пилипа Орлика // Голос України. – 1995. – 3 черв.
- Галинский И.* Конституционный проект Филиппа Орлика как отражение политико-правовой мысли конца XVII – начала XVIII века // Государственная власть и местное самоуправление. – 2010. – № 7.
- Гаращук М.* Конституція Української гетьманської держави (Конституція Пилипа Орлика 1710 року) // Юридичний журнал. – 2009. – № 7/8 (86).

¹ Автор завдячує в укладанні цієї бібліографії співробітникам Національної наукової бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, а також історикові Валентині Матях.

- Головатий С.* Від Конституції 1710 року – до Конституції 1996 року // Конституція Української гетьманської держави. – Львів – Київ, 1997.
- Головащенко О.* Соціальна й правова спрямованість держави за Конституцією Пилипа Орлика 1710 року // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 11.
- Голосніченко Д.* Розподіл повноважень державних органів і посадових осіб за конституцією гетьмана Пилипа Орлика // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2008. – Вип. 14.
- Гончарук П.* Творець Першої української Конституції: [До 330-річчя від дня народження та 260-річчя світлої пам'яті Пилипа Орлика] // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтва. – 2003. – № 2.
- Горленко В.* Записки Филиппа Орлика // *Горленко В.* Отблески: материалы по славяноведению. – СПб., 1905.
- Грбовський С.* Конституція Пилипа Орлика // Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995.
- Григоренко О.* Пилип Орлик – батько української конституції // Учитель. – 1998. – № 2.
- Губань Р.* Конституція Української гетьманської держави: (Конституція Пилипа Орлика 1710 року) // Юридичний журнал. – 2009. – № 11.
- Гуцало А.* Основний закон держави: від Орлика до Кучми // Президентський вісник. – 2004. – 30 черв.
- Дейчук С.* Права людини: шлях у сучасність: [про Конституцію Пилипа Орлика] // Прикордонник України. – 2007. – 20 квіт.
- Демиденко Г.* Принципи формування органів публічної влади за Конституцією Пилипа Орлика // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 11.
- Депутат В.* Конституція України. Гетьманщина 1710 р. // Молодь, освіта, культура і національна свідомість: Збірник матеріалів Міжнародної Студійної науково-практичної конференції 20–23 квітня 1999 р. – К., 1999.
- Дерев'яно А.* Пилип Орлик – творець першої Конституції України // Сторінки історії: Збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 25.
- Джеджула Ю., Замлинський В., Жулинський М.* Перша, народна, демократична. Угода та конституція Пилипа Орлика // Літературна Україна. – 1990. – № 28. – 12 липня.

- Джубага В.* Першу в світі конституцію створили українські козаки – Пилип Орлик та Кость Гордієнко // Інформаційний бюлетень. – 2008. – № 37.
- Договор и постановление между Гетманом Орликом и войском Запорожским в 1710 году // Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1859. – Ч. II: 1691–1722.
- Договор и постановление между Гетманом Орликом и войском Запорожским в 1710 году [5 апреля 1710 р.] // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – 1859. – Кн. 1.
- Договори і постанови: [до 300-річчя обрання П. Орлика Гетьманом Війська Запорозького] / Упоряд. О. Алфьоров. – К., 2010.
- Документи про Орлика // Хроніка-2000. – Харків, 1993. – № 3–4.
- Домбровський І.* Конституція Української гетьманської держави (Конституція Пилипа Орлика 1710 року). // Юридичний журнал. – 2009. – № 4.
- Домбровський І.* Преамбула Конституції Пилипа Орлика: науковий коментар // Вісник Конституційного Суду України. – 2007. – № 4.
- Дорош Е.* Конституція Пилипа Орлика опередила історію // Пенс. кур'єр. – К., 2010. – № 14.
- Дроздовський Д.* Пилип Орлик: феномен доби на тлі Києво-Могилянської академії // Дзеркало тижня. – 2010. – № 39 (819). – 23–29 жовтня.
- Друзь Ю.* Автор першої української Конституції: [Про гетьмана України Пилипа Орлика] // Народна газета. – 1997. – № 25.
- Єрмолаєв В.* Про представницькі органи державної влади та місцевого самоврядування за Конституцією Пилипа Орлика // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 11.
- Журбелюк Г.* Орликова Конституція і вияви ментальності українства: (до 300-ї річниці першої української Конституції) // Київська старовина. – 2009. – № 3.
- Забейворота А.* Филипп Орлик и его конституция // Государственная власть и местное самоуправление. – 2010. – № 7.
- Задихайло Д.* Від Конституції Пилипа Орлика до конституційних засад правового господарського порядку // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 11.

- Замлинський В.* Творець першої української Конституції // Українська ідея. Перші речники. – К., 1994.
- Заруба В.* Конституція Пилипа Орлика як пам'ятка політико-правової думки // Історія держави і права України. – К., 2005.
- Іванов Д.* Розвиток ідей української державності в конституції Пилипа Орлика // Розбудова держави: Духовність, екологія, бізнес: Збірник матеріалів другої загальноукраїнської студентської наукової конференції – К., 1996.
- Львєнко І.* Згідно зі старовинним законом вольності: [У видавництві «Веселка» вийшла в світ перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика (1710)] // Літературна Україна. – 1994. – № 36.
- Історія Української конституції: Збірник документів. – К., 1997.
- Кампо В.* Конституція української гетьманської держави: (Конституція Пилипа Орлика 1710 р.) // Вісник Конституційного Суду України. – 2007. – № 5.
- Кампо В.* Конституція української гетьманської держави: (Конституція Пилипа Орлика 1710 р.) // Юридичний журнал. – 2009. – № 5.
- Капелюшний В.* Конституція Пилипа Орлика в українській історіографії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань. – К. – Черкаси, 1993.
- Ковальчук Г.* Вихованець Києво-Могилянської Академії Пилип Орлик і його конституція // Наукові записки НАУКМА: Ювілейний збірник, присвячений 385-річчю КМА. – К., 2000.
- Койдацький А.* Політичні ідеї української еміграції 18 віку // Вільна Україна. – 1960. – Ч. 28.
- Кононенко П.* «Конституція Пилипа Орлика» в історичному контексті української суспільно-політичної думки // Слово Прогресу. – 2002. – № 25–27.
- Кононенко П.* Пилип Орлик і український конституційний процес // Освіта і управління. – 2002. – № 3.
- Конончук І.* Україна у період гетьманування І. Мазепи, Бендерська конституція П. Орлика // Історія України від стародавніх часів до помаранчевої революції. – Ніжин, 2005.
- Конституція Української гетьманської держави. 1710 р. (староукраїнською, латинською, українською та англійською мовами). – Київ – Львів, 1997.

- Конституція Филиппа Орлика // Государственная власть и местное самоуправление. – 2010. – № 7.
- Конституція гетьмана Орлика: Влада очима історії // Вінничина. – 2004. – 18 верес.
- Конституція Пилипа Орлика – великий крок України й козацтва до повної демократизації життя // Самостійна Україна. – 2006. – № 16.
- Конституція Пилипа Орлика. Формування історіографії та її значення для розвитку національної свідомості // Соціологічна думка України. – К., 1996.
- Конституція України: від часів Пилипа Орлика до наших днів // Військо України. – 2007. – № 6.
- Конституція Української гетьманської держави, 1710 р. / Перекл. укр. мовою М. Трофимука; перекл. англ. мовою О. Купрієвича. – Львів, 1997.
- Конституція Української Гетьманської держави // Вісник Конституційного Суду України. – 2007. – № 3.
- Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – поч. XVIII вв. // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т. III.
- Корогод Г.* Перша Конституція України. Пилип Орлик і його діяльність в еміграції. – Суми, 2008.
- Косаківський В.* Конституція гетьмана Орлика // Урядовий кур'єр. – 2004. – 27 лип.
- Крахмалюк Ю.* Аргентинські професори про Конституцію Гетьмана Пилипа Орлика // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1959. – Ч. 204. – 22 жовт.
- Кресін О.* «Бендерська комісія» 1709 року і питання про політичні та правові основи організації влади у Гетьманщині // Держава і право: Збірник наукових праць. – К., 1999. – Вип. 3.
- Кресін О.* Конституція Пилипа Орлика // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3.
- Кресін О.* «Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького Війська...» 1710 р.: політичний та правовий аспекти // Правова держава: Щорічник наукових праць. – К., 2001. – Вип. 12.
- Кресін О. В.* «Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького Війська...» 1710 р. // Український історичний журнал. – 2005. – № 2.

- Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001.
- Кресін О.* Політичний і правовий виміри Конституції Пилипа Орлика: [до 300-річчя видатної пам'ятки] // Юридичний журнал. – 2010. – № 4.
- Кресіна І., Кресін О.* Гетьман Пилип Орлик і його Конституція. – К., 1993.
- Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1937.
- Крупницький Б.* З життя першої української еміграції // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. – 1941. – Т. III.
- Крупницький Б.* Українська суспільно-політична думка в XVIII ст. // Орлик. – 1947. – № 12. – С. 1–4; 1948. – № 1.
- Кузнєцов О.* Хто такий Пилип Орлик? Що ви знаєте про Конституцію 1710 року? // Сторінки історії України: Нариси, статті. – Дніпропетровськ, 1992.
- Кухта Б.* Конституція П. Орлика та її політичне значення // З історії української політичної думки. – К., 1994.
- Лавренток С.* Знайдено україномовну копію Конституції Пилипа Орлика // Голос України. – 2009. – 27 черв.
- Лизозуб В.* Норми Конституції Пилипа Орлика про народ і владу // Проблеми законності. – 2006. – Вип. 84.
- Лоєнко В.* Пилип Орлик: державний і військовий діяч, поет, публіцист, полеміст, автор першої Конституції України // Вісник книжкової палати. – 2005. – № 3.
- Лукашевич О., Манжул К.* «Конституція» Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. – Харків, 1996.
- Магрицька І.* Гетьман Пилип Орлик і перша Українська Конституція // Слово просвіти. – 2005. – № 25.
- Макаровська В.* Принципи поділу державної влади в Конституції Пилипа Орлика // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації / Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції, 15 листопада 2007 р. – Тернопіль, 2007.
- Матях В.* Гетьман в еміграції Пилип Орлик і перша конституція України 1710 року // Українська козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004.
- Махун С.* Перший європейський конституціоналіст: 21 жовтня (за новим стилем) виповнюється 330 років від дня народження Пилипа Орлика (1672–1742) // День. – 2002. – 19 жовт.

- Медведчук В.* Конституція Пилипа Орлика як перше відбиття української національної ідеї на конституційному рівні // Вісник академії правових наук України. – Харків, 1997. – № 3.
- Мельник Л.* Конституція 1710 р. П.Орлика // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – 1991. – Вип. 2.
- Мельник Л.* Конституція 1710 р. Пилипа Орлика // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали республіканських історичних читань. – К., 1991.
- Мельник Л.* Конституція України-Гетьманщини 1710 р. // Історія України. – 1998. – № 19.
- Мироненко О.* Вітчизняний конституціоналізм від І. Мазепи до К. Розумовського (1687–1764) // Вісник академії правових наук України. – 2000. – № 1.
- Мироненко О.* Історія Конституції України. – К., 1997.
- Мироненко О.* Конституції українських гетьманів XVII–XVIII століть як об'єкти офіційного тлумачення, захисту і грубих порушень // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 5.
- Міндзяновський Б.* Творець першої української Конституції // Наука і суспільство. – 1994. – № 1.
- Музиченко П.* Історія держави і права України. – К., 1999.
- Мьцик Ю.* Автор первой конституции Украины: страницы истории: [про Пилипа Орлика та його конституцію] // Днепрпетровск вечерний. – 1998. – 9 янв.
- Надолішній П.* Вітчизняна традиція демократичного врядування як аспект національного державотворення: до 360-ї річниці створення Української козацької держави та 300-річчя Конституції Пилипа Орлика // Вісник державної служби України. – 2009. – № 4.
- Натаров О.* Конституція Пилипа Орлика 1710 року й право людини на свободу совісті // Держава і право. Юридичні і політичні науки: Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 20.
- Нерод В.* Автор першої в світі конституції був українцем. Справжнім // День. – 1997. – 11 жовт.
- Нікітін В.* Джерела та попередники Конституції Пилипа Орлика (1710 р.) // Актуальні проблеми державного управління. – 2006. – № 3.
- Нікітін В.* Конституція Пилипа Орлика (1710 р.) як документ історії громадянського суспільства в Україні // Теорія та практика державного управління. – 2005. – Вип. 2.

- Ніколаєва І.* Творець першої української конституції // Історія та правознавство. – 2009. – № 6.
- Оглоблин О.* Бендерська конституція 1710 року // Вісник. – 1960. – Т. 14. – № 5 (139).
- Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, 1960.
- Оглоблин О.* До історії української політичної думки на початку XVIII в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. XIX.
- Окіншевич А.* Лекції з історії українського права. – Мюнхен, 1954.
- Окладна М.* Політико-правові ідеї Конституції Пилипа Орлика і сучасна українська конституція // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2006. – Вип. 11.
- Ольхіна Н.* Творець першої української конституції Пилип Орлик: Особа в історії України // Визначні особистості в історії України. – К., 2004. – Ч. 1.
- Ольхіна Н., Рибак І.* Творець першої української конституції (1672–1742) // Історія України. – 2003. – № 22–23.
- Орленко П.* Автор першої української Конституції // Історичний календар, 97. – К., 1996.
- Орлик Пилип Степанович.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори / Упоряд. та приміт. М. Трофимчука, В. Шевчука. – К., 2006.
- Орлик П.* Угода та Конституція прав і вольностей Запорозького війська (1710) // Козацтво. – 1994. – № 1 (2).
- Осавелюк А.* Конституція Филиппа Орлика // Вестник Ростовского государственного торгово-экономического университета. – 2010. – № 5.
- Павленко С.* Своєрідний козацький парламент – Старшинська рада – мав збиратися тричі на рік: Гетьман Пилип Орлик – укладач першої Конституції України // Голос України. – 2008. – 27 черв.
- Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького між Пилипом Орликом і між старшиною, полковниками, а також Військом Запорозьким (1710 р.) // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – К., 1991. – Вип. 2.
- Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького між Пилипом Орликом і між старшиною, полковниками, а також Військом Запорозьким (1710 р.) // Історія України: джерел. літопис. – К., 2008.

- Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К., 2001.
- Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького, укладені між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних зборах встановленою присягою названим Ясновельможним Гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах // Історія української Конституції: Збірник документів – К., 1997.
- Параграф перший Конституції Пилипа Орлика // Вісник Конституційного Суду України. – 2007. – № 5.
- Парасюк М.* Перша українська Конституція і християнські засади // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 1999. – Вип. 3.
- Пасховець О.* Гетьман-емігрант: [Про Пилипа Орлика] // Політика і культура. – 2001. – № 13.
- Переписка и другие бумаги Шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках / Предисл. О. Бодянского // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – М., 1847. – Кн. 1. – Разд. III: Материалы иностранные.
- Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. / Пер. з латин. та прим. М. С. Трофимука. – К., 1994.
- Перший конституційний акт України: [Конституція Пилипа Орлика] // Вісник міжнародних відносин. – К., 1993. – Вип. 1.
- Петрів М.* Конституція України 1710 р.: Орлик і Василенко. – К., 1997.
- Петрушевич А.* Филипп Орлик, последний польский гетман Западной Украины 1709–1742 г. – Львов, 1872.
- Пилип Орлик.* Вивід прав України. З рукопису родинного Архіву Дентевілів у Франції зі вступом і примітками І. Борщака. – Львів, 1925.
- Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України. – Мінськ, 2006.
- Пилип Орлик.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. – К., 2006.

- Пилип Орлик. Орлика конституція. Похід Орлика на Україну // Велика історія України: від найдавніших часів: У 2 т. – К., 1993. – Т. 2.
- Пилип Орлик та перша Конституція України // Позакласний час. – 2008. – № 5.
- Пилипчук П. Конституція Пилипа Орлика як національна ідея побудови демократичної держави // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 6.
- Плав'юк М. Пилип Орлик і український конституційний процес // Плав'юк М. Україна – життя моє. – К., 2002.
- Полищук И. Основные идеи государственного политического устройства в Конституции Пилипа Орлика // Политология. – Харьков, 2001.
- Поробчук О. Конституція Пилипа Орлика – видатна пам'ятка українського державотворення // Українська державна академія водного господарства. – 1998. – Вип. 1. – Ч. 2.
- Пріцак О. Гетьман Пилип Орлик поміж Сходом і Заходом Європи // Україна 17 ст. між Заходом та Сходом Європи / Матеріали першого українсько-італійського симпозиуму. – К., 1996.
- Пріцак О. Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994.
- Проценко О., Четинюга В. «Вкрадені» принципи: Конституція Пилипа Орлика та основи американської демократії // Україна. – 1995. – № 7/8.
- Пуле М. Малороссийские эмигранты при Петре Великом // Вестник Европы. – 1872. – № 3.
- Путро О. З історії першої політичної еміграції (за архівними джерелами XVIII ст.) // Вісник Київського славистичного університету. – 1998. – Вип. 1.
- Радько П. Національні традиції державотворення в контексті конституції Пилипа Орлика. – Полтава, 2010.
- Рибалко В. Автор першої української конституції: до 325-річчя від дня народж. гетьмана П. Орлика // Голос України. – 1997. – 1 лист.
- Рих Т. Соціально-політичні погляди Пилипа Орлика // Вісник студентського наукового товариства. – Ніжин, 2006. – Вип. 1.
- Ряценок Д. Конституція України Пилипа Орлика // Рідна школа. – 1993. – № 1.

- Савчук В. Бендерська конституція П. Орлика: [до 250-річчя проголошення] // Визвольний шлях. – 1960. – Кн. 4.
- Савчук Ю. Булава, під якою стверджено першу Конституцію України // Історія в школах України. – № 4. – 2003.
- Салтовський О. Пилип Орлик – проект української державності та засобів її досягнення // Політологічний вісник. – 2003. – Вип. 13.
- Сахань О. Політико-психологічні аспекти Конституції Пилипа Орлика // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 11.
- Северин В. Гетьман Пилип Орлик, автор першої вітчизняної конституції // Урядовий кур'єр. – 1991. – № 10. – С. 8.
- Семака А. «Україна по обидва боки Дніпра...»: [до 261-річчя від смерті П. Орлика, гетьмана України, творця її першої Конституції] // Слобідський край. – 2003. – 24 трав.
- Семьянов Е. Конституция Филиппа Орлика: структурный анализ // Государственная власть и местное самоуправление. – 2010. – № 7.
- Серьогіна С. Особливості форми правління козацької держави за Конституцією Пилипа Орлика // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 11.
- Сиза Н. Гетьман Пилип Орлик – автор першої української конституції: (до 330-річчя від дня народження) // Українознавство-2002: Календар-щорічник. – Б. м., 2002.
- Сисоєва Н. Славетний син України: Пилип Орлик та його Конституція // Історія України. – 2008. – № 21.
- Ситник В. Державно-правові погляди Пилипа Орлика і розвиток української національної ідеї // Наукові записки НАУКМА. Сер.: Юрид. науки. – 2003. – Т. 21.
- Скакун О. Субсидіарність як принцип організації влади і управління в Україні і державах Європи: від Конституції Пилипа Орлика до Конституції України 1996 р. і європейської Брновської програми 2003 р. // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 11.
- Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина. – 1882. – № 7.
- Слабошпицький М. Конституція Пилипа Орлика // З голосу нашої Кліо: події і люди української історії. – К., 1993.
- Славетний син України Пилип Орлик і його Конституція // Історія України. – 2008. – № 21.

- Словська І.* Передумови становлення сучасного українського конституціоналізму: [Про гетьмана України Пилипа Орлика] // *Право України.* – 2003. – № 3.
- Слюсаренко А., Томенко М.* Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького: (Конституція Пилипа Орлика 5 квітня 1710 р.) // *Слюсаренко А., Томенко М.* Історія української конституції. – К., 1993.
- Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.
- Смолка А.* Гетьман Пилип Орлик і його Конституція // *Визвольний шлях.* – 2008. – Кн. 2.
- Смолка А.* Конституція Пилипа Орлика та її соціально-економічний аспект // *Економіка України.* – 1996. – № 5.
- Смолка А.* Пилип Орлик. Конституція 1710 р. – К., 2007.
- Соболь В.* Дух Мазепи в діях та «діаріуші» його наступника (на матеріалі факсиміле його – документа П. Орлика) // *Схід.* – 2009. – № 9 (100).
- Соболь В.* Фрагмент дипломатії батька і сина Орликів // *Symbolae in honorem Stefan Kozak.* – Warszawa, 2007.
- Сорокун І.* Основи митного права за Конституцією Пилипа Орлика 1710 року // *Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць.* – 2006. – Вип. 11.
- Степанов С.* Конституція Филиппа Орлика в контексте времени и места // *Государственная власть и местное самоуправление.* – 2010. – № 7.
- Страхов М.* Конституція Пилипа Орлика 1710 року // *Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць.* – 2006. – Вип. 11.
- Струкевич О.* Конституціоналізм як вияв потреби звільнити політичне життя Гетьманщини від свавілля // *Український історичний збірник.* – К., 1999. – Вип. 2.
- Струкевич О.* Конституція П. Орлика на тлі політичної культури еліти України-Гетьманщини // *Українознавство.* – 2002. – № 4.
- Струкевич О.* «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (політико-культурний аналіз) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Ф. П. Шевченка. – К., 2004. – Т. 2.
- Струкевич О.* Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького: [український державотворчий процес XVII–XVIII ст.] // *Історія України.* – 2005. – № 12–13.

- Струкевич О.* Пилип Орлик та європейська традиція конституціоналізму // *Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України.* – Мінськ, 2006.
- Струкевич О.* Правові засади та конституційні ідеї козацької старшини // *Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т. 1.* – К., 2006.
- Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994.
- Сухопарова С.* Конституція Української гетьманської держави (Конституція Пилипа Орлика 1710 року) // *Юридичний журнал.* – 2009. – № 6.
- Сюндюков І.* Маніфест Свободи: Конституція Пилипа Орлика: історія, передумови, перспективи // *День.* – 2008. – 15 трав.
- Сюндюков І.* Письмо в будущее [к 300-летию принятия Конституции Пилипа Орлика] // *День.* – 2010. – 7 апр.
- Таирова-Яковлева Т.* Бриллиант в архиве («Конституция Пилипа Орлика») // *Санкт-Петербургский университет.* – № 14 (29 октября). – 2010. – С. 2–3.
- Терлюк І.* «Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького...» Пилипа Орлика // *Терлюк І.* Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. – Львів, 2008.
- Тодика О.* Механізм народовладдя згідно з Конституцією Пилипа Орлика // *Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць.* – 2006. – Вип. 11.
- Тодика Ю.* Політико-правове значення Конституції Пилипа Орлика для розвитку українського конституціоналізму // *Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць.* – 2006. – Вип. 11.
- 300 років Конституції Гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 14 травня 2010 р. – Львів, 2010.
- Трофимук М., Трофимук О.* Перша українська конституція [Післямова] // *Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика.* 1710 рік. – К., 1994.
- Трофимук М.* Творчість Пилипа Орлика: пошук міфа Мазепинської України. // *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, societa.* Alessandria, 2004.

- Трофимук М.* Про творчість Пилипа Орлика // Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори / Упор. Мирослав Трофимук, Валерій Шевчук. – К., 2006.
- Трофимук О.* Етнонімічна термінологія у Конституції 1710 р. // Антипролог: Збірник наукових праць, присвячений 60-річчю М. Сулими. – К., 2007.
- Трофимук О.* Літературний текст барокко як відображення світогляду доби (На матеріалі «Pacta et constitutiones legum libertatumque exercitus Zaporoviensis» // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – К., 1993. – Т. 2.
- Трофимук О.* Національні детермінанти конституції України 1710 р. // Другий міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення. Філософія. – Львів, 1994.
- Трофимук О.* Перша Українська конституція і особа її творця // Історико-філологічний вісник українського Інституту. – М., 1997. – Т. 1.
- Угода й конституція. Присяга гетьмана Орлика. Підтверджувальна грамота шведського короля Пилипові Орлику на гетьманство // Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. – К., 2001. – Т. 4. – Кн. 1: Перша третина XVIII ст.
- Угода та Конституція законів і вольностей Запорозького війська (1710 р.) // *Козацтво.* – 1994. – № 1.
- Угода та Конституція Пилипа Орлика // *Розбудова держави.* – 1992. – № 5.
- Угода та Конституція Пилипа Орлика // *Мазепа: збірник.* – К., 1993.
- Ульяновський В.* Пилип Орлик // *Володарі гетьманської булави: Історичні портрети.* – К., 1994.
- Фантаз С.* Орликівська Конституція: [політична діяльність П. Орлика, гетьмана Правобережної України] // *Погляд.* – 2007. – 27 черв. – 4 лип.
- Федоренко В.* Конституція Гетьмана Пилипа Орлика 1710 року: 300 років досвіду розвитку українського конституціоналізму // *Бюлетень міністерства юстиції України.* – 2010. – № 3.
- Фігурний Ю.* Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. – К., 2004.
- Фігурний Ю.* Конституція Пилипа Орлика як важливий історичний державотворчий документ українського народу: (до 295-річчя з дня створення) // *Українознавство.* – 2005. – № 4.

- Футей Б.* Конституція Пилипа Орлика (1710 р.) // *Становлення правової держави в Україні.* – К., 2005.
- Хорунжий Ю.* Пилип Орлик і Перша Конституція України // *Хорунжий Ю.* Мужі чину. – К., 2005.
- Чорноморець М.* Конституція Пилипа Орлика // *Українське слово.* – 2005. – 13–19 квіт.
- Чуфрина В.* Гетьман Пилип Орлик і перша Конституція України // *Дзвін.* – 1996. – № 9.
- Чухліб Т.* Великий українець – гетьман Пилип Орлик [Про Пилипа Орлика – автора першої української Конституції] // *Гетьман.* – 2008. – № 2/3.
- Чухліб Т.* «Нехай залишиться на вікопомну славу...» [Про Конституцію Пилипа Орлика] // *Літературна Україна.* – 27 січня 2011. – С. 12.
- Чухліб Т.* Останній володар булави на Правобережній Україні: Пилип Орлик (1710–1713) // *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004.
- Чухліб Т.* Про вшанування пам'яті Пилипа Орлика в сучасній Білорусі // *Батурицькі читання – 2007.* Зб. наук. праць. – Ніжин, 2007. – С. 284–286.
- Чухліб Т.* Українське коріння європейської демократії: «Пакти та Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» – перший основний Закон нашого народу [Інтерв'ю] // *Голос України.* – 2010. – № 92. – 21 трав.
- Шахматова Т.* Питання боротьби з корупцією у Конституції Пилипа Орлика 1710 року // *Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць.* – 2006. – Вип. 11.
- Шевердін М.* Норми Конституції Пилипа Орлика про народ і владу // *Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий науковий збірник.* – 2006. – Вип. 84.
- Шевердін М.* Питання організації фінансової системи України в Конституції Пилипа Орлика 1710 року // *Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць.* – 2006. – Вип. 11.
- Шевчук В.* Пилип Орлик як письменник // *Шевчук В.* Муза Роксоланська: українська література 16–18 ст.: У 2 кн. – К., 2005. – Кн. 2.
- Шелухін С.* Історико-правничі підстави української державності. – Вінніпег, 1929.
- Шендрік А. П.* Орлик і перша хвиля української еміграції // *Північна війна та її наслідки для України: Збірка статей.* – Полтава, 1992.

- Шмигін В.* Конституція, яка випередила час (про правовий акт Пилипа Орлика 1710 року) // День. – 2007. – № 156. – 15 верес.
- Шпак В.* Пилип Орлик – український Вашингтон // Урядовий кур'єр. – 2009. – № 114. – 27 черв.
- Ягодкіна Т.* Конституція Пилипа Орлика // Україна козацька. – 2005. – № 11.
- Яковенко Н.* Конституція Пилипа Орлика: строка в історії // Наша республіка. – 1994. – 23 сент.
- Ярош Д.* Конституція Пилипа Орлика, її зміст та історичне значення // Актуальні проблеми юридичної науки. – Хмельницький, 2009. – Ч. 1.
- Antonovych M.* Implementation of International Human Rights Norms in Ukrainian Legislation // Annual Survey of International and Comparative Law. – 1996. – Vol. 3. – Pt. 2.
- Borschak E.* Pylyp Orlyk's Devolution of the Ukraine's Rights // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA. – 1958. – Vol. 6. – № 3/4.
- Chaban N., Vernygora V.* Ukraine's constitutional saga: ukrainian media reflections of the constitutional process // Journal of the Humanities and Social Sciences. – 2010. – № 14.
- Constitution ukrainienne, 1710 / [compil.] Vladimir Hawryluk. – [Paris], [2009].
- Constitutions of Ukraine: Constitution of Ukraine, Constitution of Pylyp Orlyk, Constitution of the Ukrainian People's Republic. – 2010.
- Gierowski J.-A.* Orlik Filip (1672–1742) // Polski slownik biograficzny. – 1979. – T. 24.
- Haggman B.* Ukrainas statseverhuvud Filip Orlik med familj och regering i Kristianstad 1716–1719 // Ersskrift / Ferenigen Gamla Christianstad. – 1994.
- Krupnyts'kyj B.* General characteristics of Pylyp Orlyk // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA. – 1958. – Vol. 6. – № 3/4.
- Krupnytsky B.* The Mazepists. The Ukrainian independence movement of the early 18th Century // The Ukrainian Quartely. – 1948. – Vol. 4. – № 3.
- Lebedynsky I.* La Constitution ukrainienne de 1710: la pensee politique des elites cosaques d'Ukraine. – Paris, 2010.
- Majgier B.* Pakty i konstytucje wojska Zaporoskiego // Zeszyty samorządowe. – Przemyśl, 2002. – № 4/2002.

- Majgier B.* Pierwsza Konstytucja dla Ukrainy Hetmana Filipa Orlika z 1710 r. – Przemyśl, 2005.
- Majgier B.* Pierwsza na swiecie konstytucja?... Nieistniejącego państwa // Zeszyty samorządowe. – Przemyśl, 2003. – № 5/2003.
- Maniscalco B.* The “Pacta et constitutiones” of the Hetman Pylyp Orlyk and the Zaporozhian Host, April 5, 1710: a juridical analysis // Atti dei congressi della Scuola internazionale per lo studio dell'Oriente europeo: Erice, Centro E. Majorana. – Bologna, 1992–1993.
- Nimcuk I.* Die ersted ukrainischen politische Emigration / Dissertation. – Wien, 1923.
- Marker G.* Casting Mazepa's Legacy: Pylyp Orlyk and Feofan Prokopovich // The Slavonic and East European Review. – Vol. 88. – № 1/2.
- Orlyk Pylyp.* The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1720–1726) / Orest Subtelny (introd.). – Cambridge, Mass., 1989.
- Pacta et constitutiones legum libertatumque exercitus Zaporoviensis: inter illustrissimum dominum Philippum Orlik, neoelectum ducem exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eundem exercitum Zaporoviensem, publico utriusque partis laudo conventa, ac in libera elections formali juramento ab eodem illustrissimo duce corroborata, anno domini, 1710, April 5, ad Benderam: text original avec trad. franzsche / [ed. W. Stepankowski]. – Lausanne, 1916.
- Pylyp Orlyk: the Oath of Pylyp Orlyk and the Constitution of the Ukraine // The emergence of human rights in Europe: an anthology. – Strasbourg, 2001.
- Plokby S.* The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. – Cambridge, 2006.
- Pohorecki F.* Przyczynki do dziejow emigracji benderskiej z lat 1710-11 // Kwartalnik Historyczny. – Lwyw, 1931. – T. I. – Roczn. 45.
- Pritsak O.* Introduction. Pylyp Orlyk's Concept of the Ukrainian Present, Past and Future // The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk, (1727–1731) / Omeljan Pritsak (introd.). – Cambridge, Mass., 1988. – XXXII, 867 p. – (Harvard Library of Early Ukrainian literature; Vol. 6).
- Pritsak O.* The First Constitution of Ukraine (5 April 1710) // Harvard Ukrainian Studies. – 1998 [published in 2000]. – Vol. 22. – № 1.
- Prokopowych V.* Le testament politique de l'Hetman Philippe Orlik.– [S. l.] : [s. n.], [1939].
- Rawita-Gawronski Fr.* Filip Oplik, jako Hetman Kozacki // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1899. – [Zesz.] IX.

- Rawita-Gawronski Fr.* Filip Orlyk, nieuznany hetman kozacki // Studya i szkice historyczne. – Lwów, 1903.
- Richard C.* The Ukrainian Constitution: Interpretation of the citizens' rights provisions // Case Western Reserve Journal of International Law. – 1999. – Vol. 31. – Issue 1.
- Sarnecki P.* Ustroje konstytucyjne państw współczesnych. – Kraków, 2003.
- Savtchak V.* The Ukrainian Constitution of Bendery. To Mark the 250th Anniversary of the Proclamation // The Ukrainian Review. – London, 1960. – V. III–IV.
- Scherer J.-B.* Annales de la Petite-Russie, ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie, depuis leur origine jusqu'à nos jours; suivie d'un abrégé de l'histoire des hetmans des Cosaques, end des pièces justificatives. – Paris, 1788.
- Senyk S.* A man between East and West: Philip Orlyk and church life in Thessalonica in the 1720s // Orientalia christiana periodica. – Roma, 1994. – Vol. 60, fasc. 1.
- Subtelny O.* Introduction. The Biography of Pylyp Orlyk // The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1720–1726). – Cambridge, Mass., 1989.
- Subtelny O.* Pylyp Orlyk and the campaign of 1711 // Jubilee collection of the Ukrainian academy of arts and sciences in Canada. – Winnipeg, 1976.
- Subtelny O.* Pylyp Orlyk in Exile: the Religious Dimension // Harvard Ukrainian Studies. – 1990. – Vol. 14. – № 3/4.
- Subtelny O.* Political cooperation and religious antagonism: aspects of Pylyp Orlyk's relations with the Turks and Tatars // Збірник на пошану О. Оглобина. – Нью-Йорк, 1977.
- Subtelny O.* The great powers in Eastern Europe and the Ukrainian émigrés, 1709–1742 // Canadian-American slavic studies. – 1978. – Vol. 12.
- Subtelny O.* The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. – New York, 1981.
- Subtelny O.* The Unwilling allies: the relation of Hetman Pylyp Orlyk with the Crimean Khanate and the Ottoman Porte, 1710–1742: Dissertation. – Cambridge, Mass., 1973.
- The Spirit of 1710: Ukraine's First Constitution // The Ukrainian Observer. – К., 2005. – № 59. – 6 June.
- Vasylenko M.* The Constitution of Pylyp Orlyk // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. – 1958. – Vol. 6. – № 3/4.

Зміст

Від Платона до Орлика	3
«Пакти і Конституції...» 1710 року в історичній ретроспективі	18
Відгомін англійської Великої Хартії Вольностей в Україні	25
Європейська політико-правова думка та козацькі інтелектуали	32
Заключне слово	64
Додаток	68
Список наукової та популярної літератури	84

Наукове видання

Тарас Чухліб

ІДЕАЛЬНА ДЕРЖАВА В УКРАЇНІ?

Козацький проект 1710 року

Редактор *І. Г. Ярошенко*
Художнє оформлення *О. Я. Остапова*
Комп'ютерна верстка *Н. В. Єрмак*
Коректор ??????

Підписано до друку . Формат . Гарнітура «MyslCTT».
Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Ум. друк. арк.
Наклад прим. Зам.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04655, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
<http://www.publish-ukma.kiev.ua/ua>

Чухліб Т.

Ч-?? Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року. –
К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. –
103 с.

ISBN 978-966-518-563-5

На основі вивчення оригінального тексту «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» 1710 року автор доводить, що його творці спиралися на античну, пізньосередньовічну та ранньомодерну політико-правову традиції, використовуючи при цьому ідеї багатьох європейських мислителів: від Платона і Томи Аквінського до Йогана Альтузія і Джона Локка. Досліджується, що Пилип Орлик та інші мазепинці розглядали цей акт не тільки в рамках «елекційного» (виборчого) і «конституційного» (законодавчого) права, а й створювали його як самобутній проект Ідеальної держави на теренах Східної Європи.

Розраховано на правників, викладачів, студентів історичних та юридичних факультетів, а також усіх, хто цікавиться історією ідей і політико-правової думки.

УДК ??????
ББК ???????